

Hoofdstuk 3

Onderzoeksopzet, operationalisaties en methode van analyse

3.1. De dataverzameling

Om gegevens over stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties te verkrijgen over een langere periode is een longitudinaal onderzoek nodig. Uit het weinige onderzoek naar netwerkveranderingen is bekend dat persoonlijke relaties relatief stabiel zijn. Bij een netwerk van ongeveer 40 personen verliest men per jaar gemiddeld met één tot twee mensen het contact. Afhankelijk van de levensfase is dit aantal nog kleiner, alleen voor heel jonge mensen en bejaarden ligt dit iets hoger (Shulman, 1985). Dit betekent dat bij een longitudinale studie met een representatieve steekproef meestal slechts een gering aantal veranderingen kan worden onderzocht. Dit is zeker het geval wanneer mensen slechts één of twee jaren kunnen worden gevolgd.

Om te voorkomen dat we vooral gegevens zouden verkrijgen over stabiele relaties en relatief weinig te weten zouden komen over de instabiele relaties, is er bij dit onderzoek voor gekozen gebruik te maken van een speciaal panel dat over een periode van vier jaar wordt gevolgd. Het panel bestaat uit vier onderzoeksgroepen, drie groepen mensen die in de onderzoeksperiode een belangrijke levensgebeurtenis meemaakten en een controlegroep van mensen die een steekproef vormen uit de bevolking. Verwacht werd dat er op deze manier voldoende onderzoeksmateriaal zou kunnen worden verzameld. Immers, als gevolg van de levensgebeurtenissen komen relaties onder druk te staan: bijvoorbeeld omdat de afstand tussen mensen letterlijk (bij een verhuizing) of figuurlijk wordt vergroot (bij een wijziging in de leef- of werksituatie). Hierdoor zullen er meer worden verbroken of verwateren dan wanneer de situatie van de betrokkenen zich niet zo ingrijpend wijzigt.

De keuze om niet één onderzoeksgroep te volgen, maar meerdere groepen van mensen die elk een verschillende levensgebeurtenis hebben meegemaakt, heeft een aantal voordelen, maar er zijn ook kanttekeningen bij te plaatsen. Door de studie van verschillende groepen kunnen vergelijkingen worden gemaakt tussen veranderingen die na de ene gebeurtenis en veranderingen die na een andere gebeurtenis plaatsvinden. Nagegaan kan worden in hoeverre het mogelijk is om meer algemene voorspellingen te doen over de wijze waarop mensen relaties onderhouden. In de laatste vijf jaar verscheen een aantal studies over de netwerkveranderingen na één bepaalde gebeurtenis zoals een huwelijk en de geboorte van het eerste kind (Belsky & Rovine, 1984), scheiding (Rands, 1988; Gerstel, 1988; Broese van Groenou, 1991) en de het

optreden van een chronische ziekte (Janssen, 1992). Omdat elk van deze studies slechts gericht is op een enkele gebeurtenis was het niet mogelijk om te onderscheiden welke van de veranderingen nu voortvloeien uit de specifieke gebeurtenis. Ook wordt niet duidelijk of de verschillende veranderingen wellicht alle te verklaren zijn uit enige meer algemeen geldende principes. Opvallend is wel dat in een aantal gevallen ongeveer gelijklopende resultaten worden gerapporteerd. Zo wordt iemands netwerk kleiner en dichter zowel na een scheiding (Leslie & Grady, 1985; Rands, 1988), na de geboorte van een eerste kind (Belsky & Rovine, 1984; McCannell, 1988) en het overlijden van de partner (Lopata, 1988; Stevens, 1989). Ook het vrijwillig of gedwongen uit de arbeidsmarkt treden lijkt voor het persoonlijk netwerk deze gevolgen te hebben (Fischer, 1982; Wilmott, 1986). Sommige onderzoeken melden daarnaast een verband tussen het verlies aan netwerkleden en kenmerken van het netwerk vóór het optreden van de gebeurtenis; in kleine en hechte netwerken lijken de verliezen minder groot te zijn dan in grotere en open netwerken (Leslie & Grady, 1985; McCannell, 1988). Toetsing van dergelijke algemene verklaringen voor deze verschillen is echter alleen mogelijk in een opzet waarbij mensen in meerdere soorten situaties worden gevolgd.

Een nadeel van de keuze voor verscheidene onderzoeksgroepen geselecteerd naar levensgebeurtenissen, is dat de groepen ook op andere kenmerken grote verschillen vertonen. In de onderzoeksgroep van vrouwen die hun eerste kind kregen, is de gemiddelde leeftijd laag en is het aantal alleenstaanden sterk ondervertegenwoordigd. In de onderzoeksgroep van mannen die met pensioen gingen is de gemiddelde leeftijd relatief hoog en zijn mensen die al voor hun pensioen hun baan verloren ondervertegenwoordigd. Voor een deel is het wel mogelijk om, mede met behulp van de andere onderzoeksgroepen die een betere afspiegeling vormen van een normale populatie, na te gaan wat de invloed is van leeftijd en geslacht van de betrokkenen op de resultaten. Helemaal corrigeren voor de eenzijdige selectie van de respondenten kunnen we echter niet.

Een specifiek voordeel van de keuze voor gebeurtenissen als een geboorte, een verhuizing of pensionering is wel dat deze in het leven van heel veel mensen voorkomen. Het gaat in principe om hele gewone gebeurtenissen waar mensen relatief goed op voorbereid zijn, die voor veel mensen op ongeveer dezelfde manier verlopen en die ook bij niet-direct-betrokkenen geen specifieke reacties op zullen roepen. Mensen kunnen, mede door de voorspelbaarheid van de gebeurtenis, hieraan voorafgaand al worden geïnterviewd. Bij relatief incidentele gebeurtenissen als een scheiding, ziekte, dood van de partner of verlies van werk

is het erg moeilijk om voorafgaand aan de gebeurtenis mensen te selecteren en te interviewen.

Als laatste valt er nog een kanttekening te maken bij de keuze om ons te richten op veranderingen in persoonlijke relaties over een periode van vier jaar terwijl in het meeste longitudinale onderzoek slechts een periode van een jaar wordt belicht. Het risico bestaat dat in de lange periode die in het onderzoek overbrugd wordt zich een aantal gebeurtenissen voordoen waar we in het onderzoeksontwerp geen rekening mee hebben kunnen houden, maar die wel een grote invloed hebben op de resultaten. Gedacht kan worden aan plotselinge ziekte, veranderingen in de partnerrelatie, verandering van werk. We zullen bij de verwerking van de resultaten trachten dergelijke gebeurtenissen zoveel mogelijk als variabelen in het model op te nemen. Het blijft echter een probleem dat, omdat sprake is van een erg lange periode, de invloed van deze en andere verstoringen groter kan worden dan de invloed van de gebeurtenissen waarop we een deel van de respondenten hebben geselecteerd. Door middel van een tussentijdse meting na één jaar hopen we hier zicht op te krijgen. Het voordeel van deze tussentijdse meting is tevens dat we vergelijkingen kunnen maken. Duidelijk zou kunnen worden in hoeverre onderzoeksresultaten gebaseerd op twee metingen binnen een jaar een indicatie geven van de veranderingen in persoonlijke relaties na een ingrijpende gebeurtenis of dat zij slechts een (tijdelijk) beeld schetsen van de eerste reactie daarop (vergelijk Wilcox, 1981).

3.1.1. Het Groningse Sociale Steun en Netwerkproject

In het kader van het promotie-onderzoek van Van Sonderen (1991) werd binnen de vakgroep Medische Sociologie in de periode 1986 en 1987 panelstudie verricht. Hierin zijn data verzameld die ook voor de beantwoording van onderhavige onderzoeksvraag geschikt leken. Genoemde studie, het Groningse Sociale Steun en Netwerkproject, was opgezet uit de behoefte meer duidelijkheid te scheppen over de vraag hoe sociale steun te meten is. De doelstelling was om na een theoretische analyse, meetinstrumenten te ontwikkelen voor de verschillende aspecten van steun. Ter validering werd aandacht geschonken aan de samenhang tussen de kenmerken van het sociale netwerk enerzijds en de mate waarin mensen werden gesteund, de concrete interacties, en zich gesteund voelden, de gepercipieerde ondersteuning, anderzijds. Het project had een longitudinaal karakter omdat op die manier een beter inzicht werd

verkregen in de wijze waarop behoefte aan steun, ontvangen steun en welbevinden samenhangen.¹

Het panel uit het Groningse Sociale Steun en Netwerk project bestond in eerste instantie uit vier groepen respondenten: drie groepen respondenten die een belangrijke levensgebeurtenis - de geboorte van het eerste kind, pensioen en een verhuizing - meemaakten en een groep respondenten die uit een grotere steekproef geselecteerd waren aan de hand van hun hoge of juist heel lage score op een eenzaamheidsvragenlijst (Jong-Gierveld, 1984). Deze groepen werden destijds gekozen omdat men verwachtte dat in deze groepen de relatie tussen (veranderingen in) de behoefte aan sociale steun en de concrete ondersteuning zichtbaar zou worden. De vier groepen respondenten werden tweemaal geïnterviewd. Het eerste interview viel voor de gepensioneerden ongeveer drie maanden voor hun (vervroegde) pensioen. De jonge moeders werden voor het eerst geïnterviewd drie tot vijf maanden voor hun bevalling. De verhuizers hadden op dat moment net (maximaal vier maanden) de verhuizing achter de rug. Het tweede interview werd gehouden een jaar na het eerste interview. Bij deze tweede ronde werd door middel van een random steekproef uit het bevolkingsregister nog een vijfde groep respondenten geselecteerd als controlegroep.

Voor ons eigen onderzoek worden de gegevens uit het Groningse project gebruikt en zijn de respondenten uit vier van de vijf onderzoeksgroepen na een periode van drie jaar opnieuw geïnterviewd. De vraagstelling van het onderzoek en de selectie van respondenten die zich net in een belangrijke overgangsfase in hun leven bevinden, sluiten goed aan bij de door ons gekozen invalshoek. Het stichten van een gezin heeft voor vrouwen nogal ingrijpende gevolgen voor het contact met vrienden en familieleden, zo blijkt uit eerder onderzoek (Shulman, 1975; Fischer & Oliker, 1983; Belsky & Rovine, 1984). Voor mannen betekent stoppen met werken het verlies van een belangrijke bron van sociale contacten (Shulman, 1975; Fischer, 1982; Buunk, 1983; Atkinson e.a., 1986). Door mensen die recentelijk zijn verhuisd in het onderzoek te betrekken wordt het ook mogelijk na te gaan wat het effect is van een niet aan een levensfase gebonden gebeurtenis (Fischer, 1982; Buunk, 1983; Sampson, 1988). Naast de drie groepen 'levensgebeurtenissen' volgen we ook de controlegroep. Zo wordt inzicht verkregen in de veranderingen in relaties bij een gewone groep mensen. De onderzoeksgroep die werd geselecteerd omdat zij extreem hoog dan wel extreem laag scoorden op een schriftelijke vragenlijst over het ervaren van eenzaamheid is voor ons onderzoek

¹ Een uitgebreide verantwoording van de wijze waarop het eerste onderzoek is opgezet, is te vinden in Sonderen, 1991; Broese van Groenou et al, 1990 en Sonderen & Ormel, 1991.

niet verder gevolgd. Het selectie criterium heeft immers geen relevantie voor onze eigen probleemstelling.

3.1.2. Drie interviews

Voor de analyses staat een al bestaande dataset ter beschikking met gegevens uit twee interviews die een jaar na elkaar zijn gehouden. Deze twee interviews werden bij de respondent thuis afgenomen en namen ongeveer anderhalf tot twee uur in beslag. De geïnterviewden vulden daarnaast een aantal schriftelijke vragenlijsten in. De namen en adressen van de respondenten zijn -met hun toestemming- nog vier jaar bewaard. In het kader van ons eigen onderzoek is aan de respondenten uit de drie levensgebeurtenisgroepen en de controlegroep een vragenlijst toegestuurd. Met hen werd een computergestuurd telefonisch interview² gehouden. Dit derde interview is telefonisch afgenomen omdat voor het vervolgonderzoek slechts een zeer beperkt budget beschikbaar was.

Eén van de nadelen van telefonisch interviewen is de beperkte duur van het gesprek. Algemeen wordt aangenomen dat een telefonisch interview gemiddeld niet langer moet duren dan zo'n dertig minuten (Leeuw, 1989). Om het gesprek zo efficiënt mogelijk te laten verlopen is door ons voor een speciale procedure gekozen. Voorafgaand aan het interview is door de respondenten door middel van de schriftelijke vragenlijst informatie gegeven over zijn huidige woon- en werksituatie. De respondent heeft al aangegeven of hij nog contact heeft met elk van de vrienden, kennissen en familieleden die door hem in de eerste interview waren genoemd. Door gebruik te maken van deze antwoorden, die door de interview(st)er in de computer zijn ingevoerd voordat het interview begon, kon men zich in het gesprek helemaal concentreren op die aspecten die een nadere mondelinge toelichting nodig hadden. Zo werd bijvoorbeeld bij alle verbroken contacten nagevraagd wat er gebeurd was en hoe het contact er voor de breuk uit had gezien. Ook kon direct worden ingegaan op veranderingen in het leven van de respondent, bijvoorbeeld wanneer bij vergelijking van gegevens uit de eerdere interviews met gegevens uit het nieuwe interview duidelijk werd dat iemand was gaan werken, een kind had gekregen of weduwnaar was geworden. Om een dergelijk interview op maat af te kunnen nemen is de hele set vragen in BLAISE (Bethlehem e.a., 1988) geprogrammeerd.

² In vijf gevallen werd op verzoek geen telefonisch, maar een gewoon interview gehouden. Drie respondenten die om gezondheidsredenen (doof, Parkinson, reuma) niet in staat waren een lang telefoongesprek te voeren werden door de onderzoekster thuis opgezocht. Twee gesprekken vonden op de universiteit plaats omdat de geïnterviewden hier de voorkeur aangaven.

Om vergelijking tussen de antwoorden uit de eerste twee interviews en die uit het derde interview mogelijk te maken, zijn de oorspronkelijke vragen zo nauwkeurig mogelijk overgenomen en zijn de vragen die in de eerste twee interviews schriftelijk werden gesteld, ook nu schriftelijk gesteld. Een probleem is wel dat er duidelijke verschillen bestaan tussen telefonische interviews en face-to-face-vraaggesprekken. Zoals gezegd is een telefonisch interview minder geschikt voor uitgebreide interviews. Zowel bij geïnterviewde als interviewer treedt sneller vermoeidheid op. Complexe vraagstellingen zijn ook minder geschikt omdat de geïnterviewde sneller afgeleid wordt. In die gevallen waarin veel moet worden doorgevraagd, is de kans groot dat de geïnterviewde door de telefoon minder uitgebreid antwoordt dan in een persoonlijk gesprek. De interviewer heeft geen non-verbale stimuli ter beschikking om de ander tot een langer antwoord uit te nodigen (Hox & Jong- Gierveld, 1990; Leeuw, 1989). Uit onderzoek waarin beide onderzoeksmethoden werden vergeleken blijkt echter niet dat het telefonisch interview significant minder betrouwbare of minder valide antwoorden oplevert (Groves & Kahn, 1979). Om deze reden mag verwacht worden dat de gegevens uit het derde interview, ondanks het feit dat dit telefonisch werd afgenomen, in ieder geval even betrouwbaar zijn als die uit de eerste twee interviews. Desondanks is het jammer dat we op dit moment geen goede controle hebben om mogelijke verstoringen, veroorzaakt door het feit dat het interview telefonisch werd afgenomen, te signaleren.

Voor de eerste twee interviews werden in het totaal 17 interviewers, voornamelijk vrouwen, ingezet (zie ook Sonderen, 1991). Het vervolgonderzoek werd uitgevoerd door zes interviewers (vier vrouwen en twee mannen) en de onderzoekster zelf. Het was niet mogelijk om alle drie elkaar opvolgende interviews door de zelfde interviewer te laten afnemen. Wel werden respondenten die in de eerste twee interviews door een man waren ondervraagd, ook nu weer geïnterviewd door een mannelijke interviewer. Bij mensen die tweemaal door een vrouw waren geïnterviewd, werd ook het laatste interview afgenomen door een vrouw. Op deze manier werd getracht om het derde interview zoveel mogelijk vergelijkbaar te maken met de eerste twee ook wat betreft mogelijke intervieweffecten die te maken hebben met het geslacht van de interviewer. Sommige onderzoekers wijzen er op dat geïnterviewden aan vrouwen uitgebreider antwoord geven en in hun antwoorden sterker de nadruk leggen op emotionele aspecten (o.a. Komter, 1985).

3.1.3. De onderzoeksgroepen

Bij het vervolgonderzoek zijn alleen de gegevens gebruikt van mensen die aan beide eerdere interviews hadden meegedaan en toestemming hadden gegeven voor het verdere gebruik van hun gegevens.³ Een uitzondering hierop vormt de controlegroep. Bij deze groep gaat het niet speciaal om veranderingen die zich rond een levensgebeurtenis afspelen, maar om de veranderingen die zich op de lange termijn in relaties voordoen. Zij zijn niet driemaal, maar slechts tweemaal geïnterviewd: éénmaal op het moment dat de anderen voor de tweede keer werden geïnterviewd en voor de tweede maal vier jaar daarna bij het derde meetmoment. De totale onderzoeksgroep bestaat uit 282 personen verdeeld over vier subgroepen die op verschillende manieren werden benaderd.

1. 80 vrouwen die drie tot vijf maanden na het eerste interview een (veelal eerste) kind verwachtten. Deze vrouwen werden via verloskundigen of het Groene Kruis geworven;
2. 92 personen die vlak voor het eerste interview waren verhuisd van buiten de provincie Groningen naar de stad Groningen of naar enkele andere steden of dorpen daar in de buurt. Werving van deze groep vond plaats via de huisvestingsbureau's;
3. 50 mannen die enkele maanden na het eerste interview met (vervroegd) pensioen zijn gegaan. Om deze groep te bereiken werden oproepen voor deelname verspreid via de personeelsafdelingen van 47 kleine en grote bedrijven en overheidsinstellingen;
4. 64 personen, de controlegroep, die werden aangeschreven met behulp van adressen uit het telefoonboek.

In tabel 3.1 zijn enkele achtergrondkenmerken van de geïnterviewden weergegeven. Door de selectie op bepaalde aan de levensfase gebonden gebeurtenissen, zijn de verschillen tussen de groepen erg groot: de zwangere vrouwen zijn relatief jong, de mannen die met pensioen gaan relatief oud. In deze beide groepen heeft bijna iedereen betaald werk en woont samen met een partner terwijl datzelfde niet geldt voor de andere twee groepen, de verhuizers en de controlegroep. Hoewel deze verschillen binnen de gekozen onderzoeksopzet niet te vermijden is, kleven er wel bezwaren aan. Verschillen in leeftijd, geslacht, leefsituatie en werksituatie, hebben immers elk afzonderlijk al invloed op de mogelijkheden om relaties aan te gaan en te onderhouden. Er zal daarom gecontroleerd worden in hoeverre reeds bij de eerste meting, voorafgaand aan de levensgebeurtenis, deze verschillen invloed hebben op de omvang en aard van het netwerk van relaties en de wijze waarop in deze relaties wordt geïnvesteerd. Bij de operationalisatie en verdere analyses zal steeds worden nagegaan in hoeverre verschillen tussen de onderzoeksgroepen terug te voeren zijn op de verschillen in leeftijd en geslacht.

³ In tabel 3.2. is aangegeven hoeveel mensen met respectievelijk het eerste, het tweede en het derde interview meededen. Zie ook paragraaf 3.1.4.

Hoofdstuk 3

Tabel 3.1 Achtergrondkenmerken van de geïnterviewden per onderzoeksgroep

	moeders, n = 80	ver- huisden, n = 50	gepensioneerd- den, n = 92	controle- groep, n = 69
sexe				
vrouwen	100%	62%	-	60%
mannen	-	38%	100%	40%
gemiddelde leeftijd in jaren (s.d.)				
	29 (4.1)	46 (17.0)	61 (2.1)	41 (16.4)
leefsituatie ^a				
gehuwd/samenwo- nend	93%	57%	96%	60%
met partner	6%	9%	-	12%
gehuwd geweest alleenstaand	-	23%	2%	12%
	1%	11%	2%	16%
opleidingsniveau				
LO/LBO	11%	36%	29%	30%
MULO/MAVO/MBO	51%	39%	42%	46%
HBO/WO	39%	25%	19%	24%

- a. Gehuwd/samenwonend: deelt huishouden met vaste partner.
 Met partner: heeft vaste partner, maar deelt geen huishouden.
 Gehuwd geweest: gescheiden/verweduwd, nu geen vaste partner.
 Alleenstaand: nooit gehuwd geweest, nu geen vaste partner .

3.1.4. De uitvallers tussen tweede en derde interview.

Op twee momenten in het onderzoek bestond er voor respondenten de mogelijkheid om af te zien van verdere deelname: tussen het eerste en het tweede interview en bij de start van het vervolgonderzoek, dus tussen het tweede en derde interview. De uitval tussen het eerste en het tweede interview was heel gering. Alle mensen die een eerste maal zijn geïnterviewd, hadden immers in principe toegezegd ook aan het tweede interview mee te zullen doen. Desondanks zijn uiteindelijk 17 mensen (7% van de groep mensen die betrokken waren bij het eerste interview) slechts eenmaal geïnterviewd, meestal omdat zij niet meer bereikbaar bleken of omdat zij niet in staat waren om het tweede gesprek te voeren. Uitval vond met name plaats in de groep verhuizers. Slechts twee van de zwangere vrouwen en twee gepensioneerden namen niet aan het tweede interview deel. De gegevens van de twintig uitvallers zijn buiten het vervolgonderzoek gehouden.

Het derde interview was in eerste instantie niet gepland. Toch was het mogelijk om het hele panel nog eens aan te schrijven voor een

vervolgonderzoek, omdat bijna alle respondenten, op twee na, toestemming hadden gegeven hun adres en telefoonnummer over een periode van vier jaar te bewaren. Deze mensen werd een brief geschreven met doel en opzet van het onderzoek. In de brief werd tevens aangegeven dat binnen enkele dagen telefonisch zou worden gevraagd of men inderdaad weer mee wilde doen. Mensen van wie het telefoonnummer niet bekend was, werden verzocht via een bijgevoegd strookje aan te geven of zij wel of niet wilden deelnemen. In tabel 3.2. wordt een overzicht gegeven van de respons in het vervolgonderzoek.

Tabel 3.2 Uitval tussen het tweede en het derde interview

	T1: 0 ^a n	T2: A n	B n % van A	C n	T3: D n % van B
jonge moeders	82	80	79 (99%)	63	59 (74%)
verhuisden	48	50	48 (96%)	48	40 (83%)
gepensioneerden	105	92	86 (93%)	67	62 (72%)
controlegroep	-	64	55 (86%)	48	46 (84%)
totaal	235	286	268 (94%)	222	211 (78%)

- a. 0: mensen die deelnamen aan het eerste interview.
 A: mensen die aan de eerste twee interviews mee hebben gedaan.
 B: mensen die bereikt konden worden voor het derde interview.
 C: mensen die toestemming gaven om mee te doen aan het derde interview.
 D: mensen die daadwerkelijk geïnterviewd zijn bij het derde interview .

Van alle mensen die voor het vervolgonderzoek zijn aangeschreven (286), bleken er inmiddels vier overleden, dertien anderen waren na drie jaar om andere redenen onbereikbaar (6%). Van degenen die wel om toestemming konden worden gevraagd (268), wilden 47 niet meer mee doen (17%). Positief reageerden 222 personen (83%). Van tien van de deelnemers aan het vervolgonderzoek zijn de gegevens incompleet omdat zij wel een vragenlijst invulden, maar niet geïnterviewd konden of wilden worden of omdat zij, ook na herhaalde verzoeken, nooit de vragenlijst terugstuurden. Al met al is het vervolgonderzoek gebaseerd op de gegevens van 211 geïnterviewde personen.

De uitval tussen het tweede en het derde interview komt hiermee op 26% (N = 286, 6% onbereikbaar, 17% weigering, 3% incompleet). Dit is veel hoger dan tussen het eerste en het tweede interview (7%). Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Ten eerste zijn door de langere periode meer mensen onvindbaar geworden. Slechts 40% van degenen die werden aangeschreven bleek nog op het oude adres te wonen, de overige 60% moest worden opgespoord via de nieuwe bewoners, de werkkring of anderszins. Ten tweede was de kans op een weigering de

laatste keer veel groter. Mensen hadden in eerste instantie immers slechts toestemming gegeven voor twee interviews, het derde interview kwam geheel onverwacht. Men had de beloofde bijdrage dus al geleverd. De eerdere deelname beïnvloedde ook nog op een andere manier de beslissing om weer mee te doen. Door de eerdere interviews was men op de hoogte van de inhoud van de vragen: 13 mensen weigerden om weer mee te doen omdat dat voor hen te belastend zou zijn. Een dertigtal mensen hadden gewoon geen zin in een derde interview. Van de overige vier is onbekend waarom men niet meer wenste deel te nemen.

Wat betekent de uitval tussen het tweede en derde interview voor de rest van het onderzoek? Om dit na te gaan zijn de respondenten die niet en degenen die wel met het vervolgonderzoek meededen, met elkaar vergeleken. Een eerste vergelijking betreft een aantal demografische kenmerken. Hieruit blijkt dat er geen significante verschillen zijn tussen de deelnemers en de uitvallers voor wat betreft leeftijd ($t = 1.84$, $df = 280$, $p > 0.05^4$), geslacht ($\chi^2 = .44$, $df = 1$, $p > 0.05$) en opleiding ($t = -1.05$, $df = 280$, $p > 0.05$). Wel is er een verschil waar het de dagelijkse bezigheden betreft ($\chi^2 = 7.31$, $df = 1$, $p < 0.05$): degenen die niet meer meededen hebben vaker een betaalde baan.

Ten tweede is nagegaan of degenen met relatief weinig relaties vaker van deelname aan het vervolgonderzoek afzagen, of bijvoorbeeld juist degenen voor wie tussen het eerste en tweede interview veel relaties verloren gingen. Ook hier zijn er echter geen significante verschillen, op één uitzondering na. Binnen de groep verhuizers vielen juist die mensen af voor wie de verhuizing de meest ingrijpende gevolgen heeft gehad. Degenen die niet meer mee wilden doen verloren tussen het eerste en tweede interview een hoger percentage van hun oude contacten ($t = -2.09$, $df = 89$, $p < 0.05$).

Een derde controle heeft betrekking op de periode tussen het tweede en derde interview. We vroegen ons af of er in het leven van degenen die aan het derde interview niet mee wilden doen, evenveel was veranderd als in het leven van degenen die wel mee deden. Om dit na te gaan zijn aan negen weigeraars, tijdens het telefoongesprek waarin zij aangaven niet mee te willen doen, drie korte vragen voorgelegd. Hieruit bleek dat in ieder geval onder deze weigeraars zich ongeveer net zulke veranderingen hebben voorgedaan als bij de degenen die wel mee deden aan het onderzoek. Dit betreft alleen de weigeraars uit de controlegroep.

Op de eerste vraag

⁴ In al de analyses is sprake van tweezijdige toetsing met een vaste waarde voor de overschrijdingskans, $p = 0.05$.

Zijn er in de periode na het tweede interview (1987) nog belangrijke dingen in uw leven veranderd (leef-, woon- of werksituatie)?

antwoordden zes van de negen weigeraars positief. Van de leden van de controlegroep die wel aan het vervolgonderzoek meededen maakte 53% één of meerdere van dergelijke veranderingen mee. Op de tweede vraag

Heeft u in vergelijking met de periode rond het tweede interview (1987) meer, minder of evenveel tijd om contacten aan te gaan en te onderhouden?

antwoordden drie weigeraars dat zij op dit moment meer tijd hadden, voor de overige zes was de tijd gelijk gebleven. Uit het vervolgonderzoek weten we dat 61% van de mensen die wel aan het onderzoek meededen, geen verandering in het aantal vrije uren meemaakten, 18% had minder tijd, 21% had meer tijd. De derde vraag luidde

Wanneer u weer een vergelijking maakt met de periode van het tweede interview (1987), bent u dan op dit moment meer in de gelegenheid om mensen te ontmoeten?

Hierop antwoordden zeven weigeraars dat dit niet veranderd was, één persoon had meer gelegenheid om mensen te ontmoeten, één persoon had hiertoe minder gelegenheid. Voor de deelnemers uit de controlegroep waren deze cijfers respectievelijk 75%, 17% en 8%.

3.2. Het meten van veranderingen binnen relaties: de afhankelijke variabele

3.2.1. De afbakening

Bij de keuze voor een methode om in kaart te brengen met wie onze geïnterviewden persoonlijke relaties onderhouden werden de volgende criteria gehanteerd. Ten eerste moet er sprake zijn van daadwerkelijk contact tussen beide betrokkenen. Hammer (1980) gaf een beredeneerde schatting volgens welke iedereen de beschikking heeft over zo'n 500 tot 1000 mogelijke relaties. Dit zijn de potentiële vrienden, kennissen en anderen waarmee iemand direct in contact staat of met wie men direct contact zou kunnen maken. Naast het feit dat het onhaalbaar is om binnen het bestek van één onderzoek al deze relaties te identificeren, is dit ook niet zinvol. Slechts met een klein deel van al deze mensen wordt actief een relatie onderhouden en wordt vrijwillig dingen uitgewisseld of gepraat. Juist om deze daadwerkelijke omgang gaat het in dit onderzoek.

Ten tweede moeten in de identificatieprocedure verschillende soorten relaties aan bod kunnen komen: zowel verworven als toegeschreven

relaties, zowel primaire als meer oppervlakkige relaties, en zowel de positieve als de meer neutrale of als negatief beleefde relaties. Het moet zoveel mogelijk vermeden worden dat bepaalde relaties systematisch worden vergeten. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer alleen gevraagd zou worden naar iemands vrienden of naaste familieleden. De kans bestaat dat burens of een vrijwillige ziekenbezoekster niet worden genoemd ondanks het feit dat men elkaar elke dag spreekt en ondanks het feit dat deze personen een belangrijke rol hebben als verleners van instrumentele steun (Tilburg, 1988; Dykstra, 1990).

Ten derde moeten in de vragen verschillende vormen van sociale steun aan de orde komen. Er kan niet volstaan worden met het stellen van de vraag: 'Met wie spreekt u over persoonlijke problemen?', zoals dat gebeurde in een omvangrijke netwerkstudie in de Verenigde Staten (Burt, 1988; Marsden, 1988). Op die manier worden slechts enkele speciale vrienden, familieleden en kennissen geïdentificeerd. Voor ons onderzoek zijn echter ook de relaties met mensen met wie men geen emotionele band van belang heeft;

Ten vierde moeten via de identificatieprocedure concrete veranderingen in het contact aan het licht komen. De nadruk moet dus liggen op het heden. Vermeden moet worden dat in de vraag gerefereerd wordt naar een hypothetische situatie, bijvoorbeeld 'aan wie zou u om hulp vragen indien u door ziekte hulp nodig heeft?' (vergelijk Felling et al, 1991). De antwoorden op dergelijke algemene vragen zijn aan veel minder verandering onderhevig dan wanneer naar de actuele situatie wordt gevraagd.

Van Sonderen en anderen (1990; ook Poel et al, 1991) onderscheiden drie manieren om persoonlijke relaties in kaart te brengen. Ten eerste zijn er de zogenaamde affectieve benaderingen. Hierbij wordt de respondent gevraagd de mensen te noemen die voor hem emotioneel belangrijk zijn. In de tweede benadering ligt de nadruk op de formele rolbetrekking die mensen tot elkaar hebben. Aan de geïnterviewde wordt een overzicht gegeven van een groot aantal verschillende soorten relaties (familie, collega's, burens en buurtgenoten, etcetera), waarna gevraagd wordt de namen te noemen van degenen tot wie men in een dergelijk soort relatie staat (Jong-Gierveld, 1984). Sonderen et al (1990) noemen dit de rolrelatie-benadering. Ten derde zijn er de identificatieprocedures gericht op exchange (uitwisseling) tussen de respondent en zijn netwerkleden. Hierbij wordt bepaald met wie een relatie bestaat aan de hand van vragen over min of meer dagelijkse uitwisseling van sociale steun (McCallister & Fischer, 1978; Fischer, 1982).

In ons onderzoek kiezen we om een aantal redenen voor deze laatste benadering. In het Groningse Sociale Steun en Netwerkproject zijn alle

drie de methoden naast elkaar gebruikt en vergeleken. Via de exchange-benadering werd, op een relatief betrouwbare manier, het grootste en qua soorten relaties meest diverse, netwerk in kaart gebracht (het tweede en derde criterium; Sonderen et al, 1990; Broese van Groenou et al, 1990). Daarnaast bleek de omvang van het exchange-netwerk één van de belangrijkste indicatoren voor de verkregen sociale steun, veel belangrijker ook dan de omvang van de netwerken die op de andere twee manieren werden vastgesteld (Sonderen & Ormel, 1989). De exchange-benadering is in dit opzicht dus een valide methode: gemeten wordt wat men pretendeert te meten, namelijk verschillen tussen mensen die veel en mensen die weinig vrienden en familieleden hebben om op terug te vallen indien dit nodig is. Beide onderzoeksbevindingen pleiten voor de keuze van deze benadering als identificatieprocedure in ons onderzoek.

Een ander belangrijk argument om te kiezen voor de exchange-benadering is dat het uitgangspunt het beste aansluit bij de sociaal kapitaaltheorie. Theoretisch gaat het hierbij immers om de uitwisseling tussen mensen en de invloed die dit heeft op hun dagelijks leven. Bij de exchange-benadering wordt ook uitsluitend geselecteerd op daadwerkelijke uitwisseling: of men samen dingen doet en of bepaalde vormen van steun worden verleend en verkregen (het eerste criterium). Bij de affectieve benadering bestaat de kans dat relaties met mensen waarop men wel is aangewezen, maar waar men minder goed mee overweg kan niet in kaart worden gebracht (McCallister & Fischer, 1978; Tilburg, 1988). Bij de rolrelaties-benadering worden in tegenstelling tot onze bedoeling potentiële relaties in kaart gebracht: relaties die formeel wel bestaan maar waarbinnen geen interactie plaatsvindt.

De verwachting dat veranderingen zich het duidelijkst manifesteren wanneer via de exchange-benadering naar relaties wordt gevraagd, was een derde reden om voor deze benadering te kiezen (het vierde criterium). In de vragen wordt steeds gerefereerd aan concrete interacties waardoor direct duidelijk wordt of iemand nog een plaats heeft in het leven van de geïnterviewde of niet. In de affectieve benadering ligt het accent op de kwaliteit van het contact. In de rolrelatiebenadering ligt het accent op het formele karakter daarvan, veranderingen in het contact hebben hierop slechts een beperkte invloed. Zo noteerden sommigen de namen van overleden personen als degenen die nog belangrijk voor hen waren en noemde men bij de rolrelatiebenadering familie die men al enige jaren niet meer had gesproken.

3.2.2. Relaties ten tijde van het eerste interview

De exchange-vragenlijst is een vertaalde en op enkele punten aangepaste versie van de vragenlijst die door McCallister & Fischer (1978) is ontwikkeld.⁵ De lijst bestaat uit een twintigtal vragen over gezelligheidsbezoekjes, sport en hobby's, het meehelpen bij huishoudelijke taken, praten over persoonlijke problemen, praten over (problemen op het) werk, het lenen van geld of andere zaken, adviseren bij belangrijke beslissingen. Bij elke activiteit wordt steeds gevraagd welke mensen dit wel eens doen voor de respondent en voor wie de respondent dit wel eens doet. Op deze manier wordt duidelijk aan wie steun verleend wordt en van wie steun verkregen wordt. Per vraag kan steeds een maximum van tien namen worden genoemd. Wanneer de hele lijst met vragen is afgewerkt en alle namen zijn genoteerd kunnen over elke relatie apart vragen gesteld worden als

Hoe is uw relatie met deze persoon en
Hoe oud is deze persoon?

Tabel 3.3 geeft een overzicht van de vragen en het aantal relaties dat per vraag werd genoemd in het eerste interview. Het is niet verwonderlijk dat juist met de vragen naar sociale gebeurtenissen (koffie drinken, verjaardag) de meeste relaties worden geïdentificeerd. De geïnterviewden noemden gemiddeld acht namen bij de vraag

Wie kwamen er de laatste keer op uw verjaardag?

Van het totaal aantal geïdentificeerde relaties wordt een derde deel (ook) bij deze vraag genoemd. Het minste aantal namen wordt genoemd bij de vragen naar wie men wel eens geld of goederen leent: slechts ongeveer één op de twee respondenten noemde hier een naam, van het totaal aantal genoemde relaties werd slechts 2% met behulp van deze vraag geïdentificeerd. Alle antwoorden op de vragen tezamen genomen, noemen de geïnterviewden gemiddeld 21 verschillende namen (s.d. 6.7). Er zijn geen significante verschillen tussen de onderzoeksgroep wat dit betreft (zie paragraaf 3.5.3). Het kleinste aantal relaties is vier, het grootste aantal is 39.

⁵ Voor een toelichting op deze aanpassingen zie Sonderen (1991), p. 24-27.

Tabel 3.3 Het aantal relaties dat bij de exchange-vragen werd genoemd in het eerste interview en het percentage waarin de verschillende vragen bijdroegen aan het totaal aantal genoemde relaties.^a

exchange-vraag	aantal	% ^b
1. wie past er, als u afwezig bent, op uw huis	488	7.2%
2. voor wie past u, bij afwezigheid, op het huis	407	6.0%
3. met wie praat u over problemen op het werk	845	12.5%
4. wie praat met u over problemen op het werk	933	13.8%
5. wie geeft u hulp bij klusjes	586	8.7%
6. aan wie geeft u hulp bij klusjes	315	4.7%
7. met wie sport u of bedrijft u een hobby	329	4.9%
8. met wie bespreekt u persoonlijke problemen	935	13.8%
9. wie bespreekt met u persoonlijke problemen	1122	16.6%
10. van wie krijgt u advies bij beslissingen	664	9.8%
11. wie geeft u advies bij beslissingen	785	11.6%
12. wie leent u geld en/of kostbare zaken	150	2.2%
13. aan wie leent u geld en/of kostbare zaken	208	3.1%
14. wie past op uw kinderen	206	3.0%
15. voor wie past u op de kinderen	368	5.4%
16. bij wie gaat u wel eens op de koffie	2236	33.1%
17. wie komt bij u wel eens op de koffie	2012	29.7%
18. met wie gaat u wel eens uit	958	14.2%
19. wie zijn er op uw verjaardag geweest	2432	36.0%
20. op wiens verjaardag bent u geweest	2255	33.3%
Totaal aantal namen	4653	^b

a. Overgenomen uit Sonderen (1991).

b. Omdat een naam bij meerdere vragen genoemd kon worden tellen percentages op tot meer dan honderd procent. Gemiddeld werden er 21 namen genoemd.

Het aantal relaties dat genoemd wordt bij de exchange-vragen is relatief groot. In andere onderzoeken waarin een kleiner aantal vragen is gesteld om het netwerk af te bakenen, worden veel kleinere aantallen genoemd (vergelijk Tilburg, 1988, gemiddelde netwerkomvang 17.5 en Tjihuis e.a., 1992, gemiddeld vier namen).

Eén van de problemen bij netwerkonderzoek is dat de hoeveelheid informatie die ingewonnen moet worden evenredig stijgt met het aantal relaties dat een respondent noemt. In onderzoek met gehele netwerken (alle onderlinge contacten tussen relaties worden in kaart gebracht binnen een afgebakende verzameling mensen), wordt dan ook veelal gekozen voor een onderzoeksopzet met een klein aantal respondenten. Slechts één of enkele soorten relaties en netwerken worden nader onderzocht. In onderzoek naar sociale steun waarbij, zoals in onze opzet, alleen de directe relaties in kaart worden gebracht, wordt veelal wel een groot aantal mensen geïnterviewd. Niet het aantal respondenten, maar het

aantal relaties waarover informatie wordt ingewonnen wordt dan echter beperkt gehouden. Dit laatste hoeft geen bezwaar te zijn. De ondersteuning gegeven binnen een kleine groep van de meest intensieve relaties geeft namelijk een goede indicatie van de totale hoeveelheid steun die iemand krijgt (Tilburg, 1988; Dykstra, 1990). Voor ons onderzoek is dit echter geen adequate oplossing omdat het onderzoek dan beperkt zou worden tot de meest steunende relaties, terwijl het juist de bedoeling is heel veel verschillende soorten relaties te onderzoeken. Alleen dan kan een uitspraak gedaan worden over de algemene geldigheid van het verklarend model.

Voor de eerste twee interviews is een compromis gevonden tussen de ideale oplossing waarin over alle netwerkliden informatie wordt ingewonnen en de pragmatische oplossing waarbij alleen over de belangrijkste relaties vragen worden gesteld. Deze oplossing bestaat eruit om allereerst wel een groot aantal relaties aan het licht te brengen en daarna een selectie te maken van de meest centrale relaties (zie Sonderen, 1991). Met de exchange-vragenlijst wordt in kaart gebracht met wie de geïnterviewde in zijn dagelijks leven omgaat. Van al deze relaties wordt bepaald om wie het ging zodat bij volgende interviews kon worden nagegaan of met deze persoon nog contact bestond. Hierna wordt in een aantal stappen een steeds beperktere groep afgebakend waarover meer gegevens worden gevraagd. In een eerste selectie worden de twintig belangrijkste netwerkliden geïdentificeerd. Hierbij wordt gelet op het type vraag waarbij de persoon wordt genoemd. Wanneer iemand op het huis past wordt dit als een minder centrale relatie gezien dan wanneer de geïnterviewde deze persoon in vertrouwen neemt bij problemen op het werk. Ook wordt erop gelet of deze persoon als eerste wordt genoemd bij een bepaalde vraag of pas nadat de geïnterviewde al enige andere personen heeft genoemd. Eventuele partner, ouders, broers en zusters werden indien nodig aan deze groep relaties toegevoegd, evenals twee collega's, indien genoemd, en twee burens. Over deze geselecteerde relaties is in de interviews veel informatie verzameld. Van de relaties die buiten de selectie vielen zijn slechts enkele gegevens nagevraagd. Voor deze praktische oplossing is gekozen omdat het niet uitvoerbaar bleek om, bij mensen met een heel groot aantal relaties, alles over iedereen na te vragen. De selectie is in veel gevallen ook niet bezwaarlijk omdat er gemiddeld éérentwintig namen werden genoemd en bij het merendeel van de respondenten géén of slechts enkele relaties buiten de selectie vielen.

In het tweede interview is weer op dezelfde manier een selectie aangebracht. Hierbij zitten ook nieuwe relaties en bijvoorbeeld al bestaande relaties die in het eerste interview buiten de selectie vielen. In

het derde interview heeft de selectie uit het eerste interview tot uitgangspunt gediend. Over deze relaties is de informatie het meest compleet.

3.2.3. De relaties ten tijde van het tweede en derde interview

In het tweede interview is dezelfde set vragen afgenomen als in het eerste interview.⁶ Door vergelijking van de twee lijsten met namen kan worden vastgesteld met welke mensen men een jaar na de verhuizing, het pensioen of de geboorte van het eerste kind nog contact heeft. Wanneer mensen wel in het eerste maar niet in het tweede interview werden genoemd, wordt ervan uitgegaan dat er inderdaad geen contact meer was. Het probleem hierbij is dat er bij beide metingen rekening gehouden moet worden met een zekere mate van onbetrouwbaarheid in de beantwoording. De test-hertest betrouwbaarheid na zes-weeken (Broese van Groenou et al, 1990) voor de verschillende vragen varieert van 0.44 tot 0.74 voor respectievelijke de vragen

Wie heeft u in de laatste paar maanden wel eens (onbetaald) geholpen met huishoudelijke taken zoals schoonmaken, koken, iets timmeren? en
Met wie bespreekt u persoonlijke problemen? .

Bij vergelijking van de antwoorden worden door de onbetrouwbaarheid bij de afbakening waarschijnlijk meer veranderingen vastgesteld dan zich in werkelijkheid hebben voorgedaan. Snijders (1990) werkte uit hoe voor deze bron van onbetrouwbaarheid gecorrigeerd zou kunnen worden waar het de totale omvang van de veranderingen in het gehele netwerk betreft. Deze correctie is in ons onderzoek echter niet voldoende omdat van elke relatie apart vastgesteld moet worden of deze nog bestaat. Om deze reden is deze methode niet gebruikt. Wel is in het tweede interview steeds nagevraagd waarom bepaalde mensen niet vermeld waren. Hierbij bleek in circa 85% van de gevallen dat iemand niet was genoemd omdat er inderdaad geen contact meer bestond. In 1% van de gevallen was de betreffende persoon overleden en 13% van de gevallen was men die persoon gewoon vergeten te noemen. Deze laatste, ten onrechte niet genoemde relaties, zijn verder buiten de analyses gehouden.

⁶ In het tweede interview was de volgorde waarin de vragen werden gesteld anders dan in het eerste interview. Deze wijziging leidt ertoe dat sommige mensen vaker werden genoemd maar heeft geen gevolgen voor het totaal aantal relaties (Tilburg et al, 1991).

De lange termijn veranderingen worden in kaart gebracht aan de hand van het derde interview, drie jaar na het tweede interview, vier jaar na het eerste interview. Omdat het derde interview telefonisch gehouden moest worden, is nu voor een andere methode gekozen. Ditmaal zijn, voorafgaand aan het interview, alle eerder genoemde namen (zowel de geselecteerde als de niet geselecteerde) schriftelijk aan de respondenten voorgelegd met de vraag

Heeft u nog contact met deze persoon?

Hiermee is getracht zo betrouwbaar mogelijk vast te stellen of er nog sprake was van enige uitwisseling tussen de betrokkenen. Wanneer iemand aangaf dat er binnen de relatie geen contact meer was dan werden telefonisch vragen gesteld over het tijdstip waarop men elkaar voor het laatst gezien of gesproken had. Daarnaast werd met een open vraag nagegaan wat de aanleiding was dat men daarna geen contact meer had. Tevens is vastgesteld wat het aandeel was van beide betrokkenen in het verbreken of verwateren van het contact: heeft één van beide betrokkenen doelbewust afgezien van verder contact of heeft men zonder duidelijke bedoeling nagelaten het contact verder te onderhouden. Door de gevolgde procedure is de kans dat men bepaalde mensen vergeet op te noemen kleiner dan bij de eerder afgenomen interviews. Het risico bestaat wel dat niet iedereen hetzelfde criterium aanhoudt voor 'geen contact' of dat men niet meer precies weet wie bedoeld wordt. Bij navraag bleek dat ongeveer 90% van de respondenten hierbij kijkt naar de frequentie van het contact ('nou gewoon, al tijden niet meer gezien'), terwijl 10% vooral op de inhoud van het contact let. Bijna 10% (408 van in het totaal 4210) van de namen (om privacyredenen was alleen de voornaam en eerste letter van de achternaam bewaard) werd door de geïnterviewden niet herkend: ook deze mensen worden buiten de analyse gehouden.

Ten tijde van het derde interview was het niet mogelijk om naar nieuwe relaties te vragen: het telefonisch afnemen van de exchange-vragen zou tot problemen leiden door de toenemende lengte van het gesprek en deels ook door de complexiteit van de procedure. De analyses zijn om deze reden beperkt tot de relaties die in het eerste interview zijn genoemd, dat wil zeggen de relaties die al voor de verschillende gebeurtenissen bestonden. Informatie over de nieuwe relaties zal echter wel worden gebruikt om na te gaan of het hebben van veel nieuwe relaties de stabiliteit van de al bestaande relaties beïnvloedt.

3.2.4. Stabiliteit en veranderingen in het contact

Bij de operationalisatie van de stabiliteit van het contact gaat het om de vraag of de frequentie van het contact toegenomen, stabiel gebleven of afgenomen is. In het meest extreme geval is er helemaal geen contact meer: de relatie is verbroken of geheel verwaterd. Om vast te stellen of zich veranderingen hebben voorgedaan wordt vergeleken hoe vaak men contact met elkaar had ten tijde van het eerste interview en hoe vaak men elkaar daarna nog spreekt. Op basis van de gegevens uit het laatste interview wordt bepaald welke veranderingen zich hebben voorgedaan op de lange termijn. De veranderingen die zich voordoen direct na de verschillende gebeurtenissen -de korte-termijnveranderingen- worden vastgesteld door de informatie uit het eerste interview te vergelijken met die uit het tweede interview een jaar daarna.

Van alle relaties is bekend of er nog contact is ten tijde van het tweede en het derde interview. Gegevens over de precieze veranderingen in de frequentie van het contact zijn helaas beperkt tot de meest centrale relaties. Bij de toetsing van de hypothesen zal om deze reden de nadruk liggen op veranderingen in de frequentie van contact van dit twintigtal relaties die genoemd werden ten tijde van het eerste interview. Op deze plek zal echter wel kort beschreven worden in hoeveel van alle relaties het contact verloren ging. Op deze manier wordt toch enig inzicht verschaft in de omvang van de veranderingen waarmee de geïnterviewden zich geconfronteerd zagen.

Allereerst de relaties waarmee op de korte termijn geen contact meer was. Zevenendertig procent van de mensen die genoemd werden tijdens het eerste interview, werden een jaar daarna niet meer genoemd. De gemiddelde netwerkvang (alle nog bestaande relaties tezamen met de nieuwe relaties) was ten tijde van het tweede interview wel ongeveer even groot gebleven als die ten tijde van het eerste interview. Gemiddeld werden 21.5 namen genoemd.

Op de lange termijn, vier jaar later, bleek men met 20% van degenen die men ten tijde van het eerste interview had genoemd geen contact meer te hebben. Meestal omdat beide betrokkenen het contact hadden laten verwateren. In 15% van de gevallen omdat de geïnterviewde het contact zelf had verbroken, in 20% van de gevallen omdat de ander geen contact meer had gezocht.

Er blijkt een duidelijk verband tussen deze korte termijn veranderingen en de veranderingen na vier jaar: de kans dat men met iemand die na een jaar niet meer genoemd werd nog contact heeft is 0.63. Is die persoon na een jaar wel genoemd dan stijgt de kans dat men elkaar na vier jaar ook nog spreekt tot 0.92. Waarschijnlijk door het verschil in de meetmethode

is het aantal mensen dat in het tweede interview niet werd genoemd groter dan het aantal mensen van wie in het derde interview werd aangegeven dat men geen contact meer heeft. Het kan dus zo zijn dat iemand in het tweede interview niet meer voorkwam terwijl in het derde interview blijkt dat de relatie nog wel bestaat.

In de interviews zijn voor de selectie van het twintigtal meest centrale relatie twee vragen gesteld naar de frequentie van het contact:

Hoe vaak ziet u deze persoon? en
Hoe vaak heeft u schriftelijk/telefonisch contact?

Beide vragen werden gescoord op een 8-puntschaal die liep van dagelijks (score 8, tabel 3.4) tot minder dan éénmaal per jaar (score 1). Een hertest na 6 weken bij een deel van de onderzoeksgroep wees uit dat de frequentie van contact met een relatief hoge betrouwbaarheid gemeten is (correlatie = 0.85, Sonderen, 1991, p. 86).

Tussen de frequentie van het persoonlijk contact en de frequentie van het telefonisch of schriftelijk contact bestaat een positief verband: hoe vaker men iemand ziet des te vaker men elkaar belt (tau = 0.22). Een dergelijk positief verband tussen hoe vaak men elkaar opzoekt en hoe vaak men elkaar telefonisch spreekt werd ook door Wellman en anderen (1991) gevonden. Hij wijst erop dat de telefoon niet gebruikt wordt om het persoonlijke gesprek te vervangen, maar om de echte ontmoetingen af te spreken, om na te praten en bijvoorbeeld nog even op iets terug te komen. De verschillende vormen van contact substitueren dus niet voor elkaar. Het is niet zo dat mensen waarmee al veel persoonlijk contact is, om die reden weinig worden gebeld of andersom, dat mensen die elkaar vaak opbellen om die reden weinig behoefte meer hebben om elkaar op te zoeken.

In de analyses wordt uitgegaan van het totaal aantal keren dat men contact heeft, of dit nu een schriftelijk, telefonisch of een persoonlijk contact is.⁷ Omdat de frequentie van het contact niet is gescoord op een intervallschaal, maar op een ordinale schaal kunnen de scores echter niet zomaar bij elkaar opgeteld worden. Om deze reden is een gecombineerde

⁷ Het was mogelijk geweest bij deze gecombineerde score ook de hoeveelheid tijd die men met elkaar doorbrengt, hoe lang duurt zo'n contact? enkele minuten (score 1) tot langer dan een uur (score 4) in ogenschouw te nemen. Hiervoor is echter niet gekozen. Ten eerste omdat deze informatie ontbreekt voor het de telefonische contacten betreft. Ten tweede omdat blijkt dat de frequentie van contact negatief samenhangt met de gemiddelde tijdsduur van dat contact: hoe vaker men iemand ziet, hoe korter het contact is (tau = -0.16). Door deze correlatie wordt informatie over de duur van het contact weinig toe wanneer we al weten hoe frequent het contact is. De twee vragen naar de frequentie van het contact en de vraag naar de intensiteit van het persoonlijk contact vormden samen een matig homogene schaal (Loevingers homogeniteits-coëfficiënt H is 0.33) met een lage betrouwbaarheid (Rho = 0.40, Cronbach's Alpha = 0.30).

score gebruikt waarmee uitgedrukt wordt hoe vaak men in het totaal met elkaar contact heeft. Mensen die elkaar éénmaal per week opzoeken (score 6) en ook nog eens éénmaal per week bellen (score 6) hebben dus twee- tot driemaal per week contact (score 7). Mensen die elkaar éénmaal per jaar opzoeken (score 2), maar wel maandelijks bellen (score 4) hebben dus in het totaal niet meer dan éénmaal per maand contact (score 4). Wanneer iemand aangeeft dat er geen contact meer is, dan wordt de frequentie van het contact als 0 gescoord.

In tabel 3.4 is weergegeven hoe frequent de geïnterviewden contact hebben met hun vrienden, familieleden en andere relaties ten tijde van de drie verschillende interviews. In iets minder dan de helft van de relaties spreekt men elkaar in ieder geval éénmaal per week. Slechts één procent van de betrokkenen heeft éénmaal per jaar of minder vaak contact met elkaar. Bij het derde interview rapporteerde men in het algemeen wat lagere frequenties: met nog maar ongeveer één op de drie mensen is wekelijks of meer dan wekelijks contact terwijl bijna vier procent van de vrienden, familieleden en andere relaties niet meer dan éénmaal per jaar contact hebben met de geïnterviewde.

Tabel 3.4 Frequentie van het contact binnen relaties ten tijde van de drie interviews.

	1e inter- view n = 3388 ^a	2e interview n = 2992 ^b	3e inter- view n = 3388 ^a
Gemiddelde score frequentie contact (s.d.)	5.36 (1.8)	3.4 (3.0)	3.8 (2.6)
Frequentie van contact voor alle relaties:	-	39.5%	20.8%
0. geen contact meer ^c	0.6%	0.0%	1.3%
1. minder dan 1x per jaar	0.7%	0.1%	1.3%
2. 1x per jaar	20.9%	9.2%	29.2%
3. enkele malen per jaar	10.5%	7.7%	5.4%
4. 1x per maand	18.4%	12.4%	14.2%
5. enkele malen per maand	21.1%	12.9%	12.0%
6. 1x per week	11.5%	5.9%	5.3%
7. enkele malen per week	16.3%	12.3%	10.4%
8. dagelijks			

a. De gegevens van de personen uit de controlegroep, die maar tweemaal, met een periode van drie jaar daartussen, werden geïnterviewd, zijn hierin opgenomen. In hun geval wordt het interview dat zij hadden maar dat plaatsvond tijdens het tweede meetmoment voor de rest van de onderzoeksgroep, ook als het eerste interview beschouwd.

b. Zonder de controlegroep.

c. Contact is verbroken c.q. verwaterd.

De korte- en lange-termijnveranderingen in de frequentie van het contact zijn berekend als het verschil tussen de frequentie van het contact ten tijde van het eerste interview (T1) (schaal van 1 minder dan éénmaal per jaar tot 8 dagelijks) en de frequentie ten tijde van het tweede interview (T2), respectievelijk het derde interview (T3) (0 geen contact meer tot 8 dagelijks). Deze verschillscore is negatief wanneer er sprake is van een afname van contact en positief bij een toename van de frequentie van contact. De meest extreme scores zijn enerzijds een sterke vermindering van het contact -8 (dagelijks contact op T1, maar geen contact meer op T2) en anderzijds +7 (op T1 zag men elkaar minder dan éénmaal per jaar terwijl erop T2 dagelijks contact is). Bij geen verandering is de score 0.

In tabel 3.5 wordt de verdeling over korte- en lange-termijnveranderingen in de frequentie van het contact weergegeven. Van de relaties waarvan de frequentie van contact ten tijde van het eerste interview bekend is, is in 52% van de gevallen de contactfrequentie afgenomen. Deze afname is niet alleen aanwezig bij vergelijking tussen het eerste en het tweede interview, maar ook bij vergelijking tussen het eerste en derde interview. Het percentage relaties waarbij de contactfrequentie is toegenomen is telkens 13%. In 34% van de relaties die ten tijde van het eerste interview werden genoemd bleef de contactfrequentie over de periode van vier jaar gelijk.

Tabel 3.5 Veranderingen in de contactfrequentie tussen het eerste interview (T1), het tweede (T2) en derde interview (T3).

	T2-T1a %	T3-T1b %
-8 afname	2.2%	1.7%
-7	3.2%	2.7%
-6	4.3%	3.3%
-5	5.6%	4.0%
-4	5.1%	3.8%
-3	13.7%	10.4%
-2	5.2%	11.1%
-1	13.7%	15.2%
0 gelijk gebleven	34.0%	34.5%
1	8.8%	7.9%
2	3.6%	3.8%
3	.5%	1.0%
4	.1%	.4%
5	.1%	.1%
6	.0%	.0%
7	.0%	.0%
8 toename	-	.1%
gemiddelde (s.d.)	-1.61 (2.5)	-1.35 (2.3)

a. zonder de controlegroep. b. met de gegevens van de controlegroep.

Gemiddeld is de frequentie van contact na een jaar afgenomen met zo'n 70% (1.6 punten op de achtpuntsschaal; een afname van 1 punt wil zeggen dat de frequentie is gehalveerd). Voor mensen die elkaar eerst bijvoorbeeld elke week spraken (52 keer per jaar), betekent dit dat zij na de levensgebeurtenis gemiddeld iets vaker dan éénmaal per maand (17 keer per jaar) contact hebben. De afname van de frequentie van het contact over een periode van vier jaar is in verhouding tot de verstreken tijd iets geringer (1.35 punten).

Dat de afname van het contact op de korte termijn groter is dan de afname op de lange termijn kan betekenen dat bepaalde relaties die in het eerste jaar na bijvoorbeeld de verhuizing sterk verwaarloosd zijn, na enige tijd weer geïntensiveerd worden. Bij de cijfers uit tabel 3.5 dient echter wel bedacht te worden dat het steeds om gemiddelden gaat waarbij ook de contacten die verloren zijn gegaan zijn meegerekend.⁸ Het verschil in de gemiddelde afname van contact na een jaar en na vier jaar wordt mede veroorzaakt door het grote percentage relaties waarmee geen contact meer is in het tweede interview. In het derde interview werd, wellicht door de andere procedure, minder vaak gezegd dat er geen contact meer was.

3.3. Het meten van de verschillende soorten steun: de interveniërende variabele

In het vorige hoofdstuk is aangegeven dat het van belang is bij de verklaring van verschillen in stabiliteit van relaties aandacht te besteden aan het soort steun dat binnen die relaties wordt uitgewisseld. De door ons gestelde exchange-vragen zijn goed in te delen naar deze vormen van steun. Bij de vragen over persoonlijke problemen, praten over werk en het geven en vragen van advies bij beslissingen zullen de namen genoemd worden van mensen waarmee mensen een emotionele relatie hebben. Instrumentele relaties zullen worden genoemd bij vragen naar oppas op het huis, op kinderen passen, helpen bij klusjes en lenen van geld of andere kostbare goederen. De vragen naar samen koffie drinken, sporten, uitgaan en verjaardagsvisite verwijzen naar de gezelschapsrelaties. Bij de samenstelling van de lijst vragen was geen rekening gehouden met de vierde soort relaties, namelijk die waarin

⁸ Beperken we ons tot relaties waarbinnen op dat moment nog wel contact bestaat dan is de gemiddelde verandering veel kleiner. Voor veranderingen tussen het eerste en tweede interview is de gemiddelde afname -0.14. Na vier jaar is de afname in contactfrequentie voor relaties waarin dat contact nog wel bestaat -0.35.

vooral informatie wordt uitgewisseld. Verwacht mag worden dat de exchange-vragen naar 'het vragen of geven van advies bij beslissingen' echter wel als vragen naar informatieve steun opgevat zouden kunnen worden. Deze vragen waren in de lijst opgenomen vanuit het idee dat vragen om advies een vorm is van emotionele steun.

Op het eerste gezicht lijkt het dus relatief gemakkelijk om aan de hand van de exchange-vragen te bepalen met wat voor soort relatie we te maken hebben. Of deze geschetste indeling van de vragen correct is, dient onderzocht te worden.

3.3.1. Identificatie

Van elke relatie is bekend bij welke vragen zij zijn genoemd. Dit maakt het mogelijk te bekijken of dezelfde namen steeds bij dezelfde groepen van vragen terugkomen. Door middel van factoranalyse is bekeken of bepaalde groepen vragen op dezelfde factor scoren en of de verschillende goed te onderscheiden factoren overeenkomen met de vier verschillende soorten steun zoals die op theoretische gronden beschreven zijn. Alle analyses zijn tweemaal gedaan, éénmaal op grond van het materiaal van de eerste en éénmaal op grond van het materiaal van de tweede meting.

Bij een ongeroteerde factoranalyse op het materiaal uit het eerste interview worden zes factoren met een eigenwaarde groter dan één gevonden. De totale verklaarde variantie voor deze zes factoren samen is 48%. De eerste factor verklaart 17.6%, met name de emotionele steunvragen laden hier hoog op (0.50 tot 0.72). Op dezelfde factor laden echter ook de adviezen (0.63 en 0.68) en de vraag naar met wie men wel eens uit gaat (0.52).

Om meer helderheid te krijgen over de verschillende vormen van steun is vervolgens gekozen voor een stapsgewijze aanpak. Begonnen werd met een varimaxrotatie over twee factoren waarna net zolang factoren werden toegevoegd tot een goed interpreteerbare maar zo beperkt mogelijke set van factoren was gevonden. Bij rotatie over twee factoren blijft de eerste factor nagenoeg hetzelfde als bij de ongeroteerde oplossing. Op de tweede factor laden nu de vier vragen naar gezelschapssteun, namelijk die naar samen koffie drinken en verjaardagsbezoek. Rotatie over drie factoren geeft ook deze twee clusters van emotionele steun en gezelschapssteun vragen. De vragen naar oppas voor kinderen, voor het huis en het doen van klusjes laden op de derde factor (0.80 tot 0.30). De overige instrumentele steunvragen laden laag op alle factoren. Alleen de vraag door wie de respondent wel eens met praktische zaken geholpen wordt laadt hoger op de emotionele steun factor.

Tabel 3.6 Indeling van de exchange-vragen naar de aard van de steun op basis van respectievelijk het eerste en het tweede interview. Factoranalyse geroteerd over vier factoren. ^a

	factor 1	factor 2	factor 3	factor 4
emotionele steun :				
3 met wie praat u over werk	.65/.58			
4 wie praat met u over werk	.51/.51			
8 met wie bespreekt u persoonlijke problemen	.77/.78			
9 wie bespreekt met u persoonlijke problemen	.72/.71			
10 van wie krijgt u advies	.64/.68			
	.66/.69			
	.28/.28			
11 wie geeft u advies			.51/.41	
			.53/.40	
gezelschapssteun :				
7 met wie sport u, bedrijft u een hobby	.56/.58		.58/.70	.39/-
			.62/.69	
16 bij wie gaat u op de koffie				.34/-
17 wie komt bij u op de koffie		.77/.71		
18 met wie gaat u uit		.80/.74		
19 wie kwam er op uw verjaardag		.32/.36		
20 naar wiens verjaardag bent u geweest				.38/.47
instrumentele steun :				
1 wie past er op uw huis		-. / .20		
2 voor wie past u op het huis		.30/.50		.45/.48
5 wie geeft u hulp bij klusjes		.31/.35		.43/-
6 aan wie geeft u hulp				
12 wie leent u geld en/of kostbare spullen				
13 aan wie leent u geld etc.				
14 wie past op uw kinderen				
15 voor wie past u op de kinderen				

a. In het algemeen zijn alleen factorladingen hoger dan 0.30 vermeld. Wanneer de factorlading van een vraag nooit hoger dan 0.30 is, dan wordt de hoogste lading vermeld.

Bij een rotatie over vier factoren (tabel 3.6.) blijft het resultaat goed interpreteerbaar en krijgen ook de instrumentele steunvragen een plaats. Op de eerste factor (17.6% van de variantie) laden weer emotionele steunvragen en de vragen naar sporten, uitgaan en advies. Op de tweede factor laden de vragen naar het oppassen op huis en kinderen hoog en tevens de vraag wie door de geïnterviewde wel eens wordt geholpen bij een klus. Op de derde factor laden de sociale visites. Vragen naar het lenen van

geld of spullen laden samen met de vraag naar degenen die de geïnterviewde helpt bij klussen, op de vierde factor.

Dezelfde analyses op het materiaal uit het tweede interview geven een vergelijkbaar resultaat met de kanttekening dat nu een nog duidelijkere splitsing optreedt van de instrumentele steun vragen. Het 'uitlenen van geld' en het 'verlenen van hulp bij klusjes' door de geïnterviewde laden hoog op de tweede factor, terwijl de vragen naar van wie de geïnterviewde zelf geld leent en hulp krijgt op de vierde factor laden. Wellicht is het zo dat door de levensgebeurtenis de geïnterviewden extra veel steun hebben verkregen zonder hier dezelfde soort steun tegen over te kunnen stellen.⁹

Geconcludeerd kan worden dat de factoranalyse op twee belangrijke punten de indeling weerlegt die we in eerste instantie wilden volgen. Het vragen en geven van advies is niet een op zichzelf staande activiteit maar valt veelal samen met vormen van emotionele steun. Ook het uitgaan en het sporten gebeurt veelal met dezelfde mensen waarmee ook over persoonlijke dingen wordt gesproken.

3.3.2. Analyse van de uitkomsten

Omdat in de uitkomsten van de factoranalyse de theoretisch veronderstelde indeling in verschillende soorten steun redelijk goed herkenbaar is, is bij de toedeling van de vragen in bepaalde steunsoorten de vier factorenoplossing zoveel mogelijk gevolgd. Wel is gekozen voor een gedeeltelijke aanpassing om de theoretische veronderstelde indeling beter tot zijn recht te laten komen:

Emotionele steun: praten over werk, persoonlijke problemen, advies geven en krijgen;
Gezelschapssteun: samen sporten, hobby's, koffie drinken, uitgaan en verjaardagsbezoek;
Instrumentele steun: op huis passen, hulp bij klusjes, geld lenen, op kinderen passen.

Bij deze indeling dienen drie opmerkingen te worden gemaakt. Hoewel bij de factoranalyse de vragen over samen uitgaan, sporten of het bedrijven van een hobby steeds gegroepeerd worden onder emotionele steun, is er op inhoudelijke en pragmatische gronden voor gekozen om de vragen toch te groeperen onder gezelschapssteun. Deze vragen verwijzen heel expliciet naar gezamenlijke activiteiten zonder dat het accent ligt op het uitwisselen van daadwerkelijke hulp. Wanneer dit geen vormen van gezelschapssteun zijn, welke vragen zijn dat dan wel? Ten tweede is de

⁹ Het kan ook zijn dat hier de volgorde waarmee de vragen zijn afgenomen, van invloed is geweest. In het tweede interview zijn de vragen zo gesteld dat er minder nadruk lag op de reciprociteit. Zie hiervoor Tilburg e.a., 1991.

vraag over advies gegroepeerd onder de emotionele steun, zoals door de resultaten van de factoranalyse wordt gesuggereerd. In de vraagstelling stond 'advies bij belangrijke beslissingen' en het lijkt er op dat de geïnterviewden dit vooral als beslissingen over hun persoonlijk leven hebben opgevat.

De derde en meest belangrijke opmerking sluit hier op aan. Door de vraag naar advies te groeperen onder emotionele steun valt de categorie informatiesteun helemaal weg. Er zijn geen vragen die naar deze vorm van steun verwijzen en het is dus niet mogelijk om bepaalde namen van mensen te benoemen als informatie relaties. Dit heeft als consequenties dat bij de toetsing ook geen uitspraken gedaan kunnen worden over de veranderingen die plaatsvinden in dit soort relaties.

Als een laatste controle voor de gekozen indeling en om na te gaan wat de consequenties zijn van het feit dat de empirische oplossing niet exact is gevolgd, is nogmaals een factoranalyse gedaan voor elk van de groepen vragen apart. Op elk van de groepen vragen is daarnaast een Mokkenanalyse toegepast. Bij een Mokkenanalyse wordt rekening gehouden met een zekere hiërarchie tussen verschillende items. Er is sprake van een dergelijke hiërarchie wanneer iedereen die bij een moeilijke vraag genoemd is met grote mate van waarschijnlijkheid eveneens ook bij een makkelijke vraag uit die categorie voorkomt. Een moeilijke vraag is in dit geval een item dat slechts weinig namen oproept en een makkelijke vraag een item waarbij veelal veel namen worden genoemd.

Uit deze analyse blijkt dat de vragen naar emotionele steun de meeste samenhang vertonen (éénfactor oplossing; 42% verklaarde variantie; $H = 0.44$, $Rho = 0.78$). Bij de vragen naar instrumentele steun is dit veel minder het geval: bij de principale componenten analyse wordt naast een gemeenschappelijke factor (éénfactoroplossing 25% verklaarde variantie; Cronbachs alpha = 0.55) ook een aparte factor onderscheiden waar 'het lenen van geld' hoog op laadt. In de zoekprocedure uit de Mokkenanalyse wordt één homogene schaal gevonden bestaande uit de twee vragen naar het oppassen op het huis ($H = 0.54$, $Rho = 0.66$). Binnen de verschillende vormen van gezelschapssteun is de samenhang minder groot dan we hadden verondersteld (éénfactor oplossing 26% verklaarde variantie; Cronbachs alpha = 0.43). Via de zoekprocedure worden twee relatief homogene schalen gevonden (resp. koffie drinken $H = 0.33$, $Rho = 0.46$; verjaardag $H = 0.34$, $Rho = 0.48$). De vragen naar sport en uitgaan vallen hier buiten.

Op basis van de beschreven driedeling zijn nu alle relaties benoemd naar het soort steun dat in die relatie (mede) wordt uitgewisseld. Hierbij wordt uitgegaan van de vragen uit het eerste interview. Elke relatie kreeg een

score op de drie dichotome variabelen voor respectievelijk emotionele, instrumentele en gezelschapssteun. Met 49% van de genoemde personen blijkt men relaties te onderhouden die louter gebaseerd zijn op de uitwisseling van gezelschapssteun. In 7% van de relaties is emotionele steun de enige vorm van steun, voor instrumentele steun is dit percentage 6%. In de overige relaties worden meerdere vormen van steun uitgewisseld, dat wil zeggen dat de naam van de betrokken persoon bij verschillende soorten exchange-vragen werd genoemd. Combinaties van gezelschapssteun met emotionele steun komen vaak voor. Met gemiddeld 15% van alle genoemde mensen heeft de geïnterviewde een relatie waarin zowel emotionele als gezelschapssteun wordt uitgewisseld. Combinaties van instrumentele- en gezelschapssteun komen iets minder vaak voor (gemiddeld 8%). Combinaties tussen instrumentele en emotionele steun blijken zeldzaam te zijn (2%). In 13% van de relaties die een geïnterviewde noemde, worden alle drie de vormen van steun uitgewisseld.

3.4. Het meten van de investeringsoverwegingen: de onafhankelijke variabelen

De meest eenvoudige manier om te weten te komen welke overwegingen een rol spelen bij het onderhouden van relaties is er direct naar vragen. In ons onderzoek was dit niet mogelijk omdat de gegevens over het eerste en tweede meetmoment reeds verzameld waren. In het onderzoek baseren we ons daarom op proxy's; informatie over de relatie en de betrokkenen waarvan verondersteld wordt dat zij een indicatie geven over bijvoorbeeld de baten van een relatie, de kosten die de betrokkenen moeten maken om deze te onderhouden en de hoeveelheid tijd die al in de relatie is geïnvesteerd. In de navolgende paragrafen is aangegeven voor welke operationalisaties hier gekozen is.

Ten tijde van het derde interview bestond wel de mogelijkheid om direct naar de investeringsoverwegingen te vragen, om redenen van vergelijkbaarheid zijn bij deze meting echter wel dezelfde vragen gesteld als bij de eerste en tweede. Er zijn wel enkele vragen toegevoegd om een indicatie te krijgen in hoeverre door de geïnterviewden zelf geuite overwegingen overeenkomen met die waarvan wij veronderstellen dat ze een rol spelen. Deze vragen waren niet opgenomen in de vragenlijst, maar werden gesteld in het telefonisch interview en kwamen alleen aan de orde als het verloren gegane relaties betrof.

3.4.1. De directe baten

De waardering voor het contact is gekozen als operationalisatie van de directe baten van het contact. De vraag die in alle drie de interviews werd gesteld luidt:

Hoe waardeert u dit contact doorgaans? (bijzonder prettig, prettig, neutraal, niet zo prettig, bijzonder onprettig en wisselend).

Daarbij wordt verondersteld dat indien het contact als zeer prettig (in 30% van de gevallen; zie ook tabel 3.7.) of prettig (54%) gewaardeerd wordt dat de baten dan positief zijn. De baten zijn negatief bij een onplezierig (5%) of zeer onplezierig contact (0.4%). Bij een neutrale of wisselende waardering (11%) wordt er van uitgegaan dat de baten nul zijn. Om na te gaan of een dergelijke één dimensionale schaal recht doet aan de wijze waarop mensen over relaties oordelen is in het derde interview een aparte vraag gesteld naar de negatieve aspecten:

Hoeveel moeite kost het u om het contact aan te houden? (geen moeite, weinig moeite, niet meer dan anders, enige moeite of veel moeite).

De correlatie tussen de vraag naar de waardering en deze vraag is erg hoog: hoe minder moeite men hoeft te doen, hoe hoger de waardering ($r = -0.43$, $p < 0.01$). Het lijkt daarom juist te concluderen dat in het antwoord op de vraag naar de waardering een eindoordeel wordt gegeven op basis van zowel de inspanningen die iemand zich getroost voor het contact, als datgene wat het contact de betrokkenen oplevert en het plezier dat aan het contact beleefd wordt. Ook in andere onderzoeken waarin de negatieve en positieve aspecten van een relatie apart werden gemeten, wordt een dergelijke hoge correlatie gevonden (Rusbult, 1983; Sprecher, 1988).

Door vergelijking van de score ten tijde van het eerste interview en het tweede interview werd vastgesteld of zich een verandering voorgedaan heeft in de waardering voor het contact. Hiervoor zijn twee verschilcores berekend. In 64% van de relaties bleef de waardering hetzelfde, in 17% van de relaties nam de waardering in meer of mindere mate af terwijl in 19% van de gevallen de waardering toenam (gemiddelde verandering = 0.0, s.d. = 0.8, op een negenpuntschaal die loopt van -4 naar +4). Op de lange duur deden zich iets meer veranderingen voor. In één op de vijf relaties is na vier jaar de waardering afgenomen (21%) en in één op de vier relaties nam deze toe (24%). In iets meer dan de helft van de gevallen blijft de waardering voor het contact op de lange termijn constant (54%; de gemiddelde verandering is -0.01, s.d. = 1.00).

Hoofdstuk 3

Tabel 3.7 De directe baten en kosten van het contact.

	1e interview ^a	2e interview ^b	3e interview ^a
baten			
1. zeer negatief	0.4%	0.0%	0.3%
2. negatief	4.5%	1.2%	2.2%
3. neutraal/wisselend	10.7%	11.8%	16.8%
4. positief	54.3%	56.1%	50.9%
5. zeer positief	30.2%	34.1%	29.7%
gemiddeld (s.d.)	4.09 (0.78)	4.33 (0.65)	4.07 (0.74)
kosten (log reistijd in minuten)			
gemiddeld (s.d.)	3.13 (1.33)	2.90 (1.41)	3.22 (1.40)

- a. De gegevens van de personen uit de controlegroep die maar éénmaal werden geïnterviewd zijn hierbij opgenomen, n = 3388,
- b. Zonder de controlegroep, n = 2992 .

3.4.2. De directe kosten

De directe kosten voor het onderhouden van het contact zijn, in navolging van onder andere Broese van Groenou (1991) en Rusbult (1983), geoperationaliseerd als de reistijd die de betrokkenen nodig hebben om elkaar op te zoeken. De achterliggende gedachte hierbij is¹⁰ dat de afstand een belangrijke overweging is bij de keuze om iemand op te zoeken. Terwijl de uren die men samen doorbrengt deels ook kunnen worden gezien als baten, geldt dit niet voor de tijd die men nodig heeft om de afstand tussen elkaar te overbruggen. Het reizen zelf levert in principe weinig anders op dan de mogelijkheid om elkaar te zien. De tijd die men aan het reizen spendeert gaat echter wel ten koste van andere, wel direct bevredigende activiteiten.

Van alle mensen die werden genoemd bij het eerste interview, woonde ongeveer de helft op minder dan 20 minuten reisafstand van de geïnterviewde. Slechts bij tien procent van de relaties, wonen beide betrokkenen meer dan twee uur rijden van elkaar. De gemiddelde reisafstand is echter wel groot (53 minuten, s.d. = 110).

Voorafgaand aan de analyse hebben we een logaritmische transformatie toegepast op deze gegevens. De reden hiervoor is dat er enorm grote verschillen in reisafstand zijn (range = 1800 minuten, scheefheid 8.3). Wanneer we uit zouden gaan van de reistijd in minuten, dan zou een relatief klein, maar inhoudelijk wel belangrijk onderscheid tussen bijvoorbeeld vijf minuten en tien minuten net zo zwaar wegen als het verschil tussen een uur en 65 minuten. Door de reistijd op deze manier te hercoderen komen we tevens tegemoet aan de inhoudelijke overweging dat na verhuizing een verandering in de reistijd van 20 minuten wél veel uitmaakt als de afstand in eerste instantie kort was, maar dat het weinig uitmaakt wanneer er toch al lang gereisd moest worden. De gemiddelden en standaarddeviaties van de op deze manier berekende afstanden zijn opgenomen in tabel 3.7. Op basis hiervan zijn verschilcores berekend welke aangeven of er sprake is van een verandering van de reistijd en hoe groot deze verandering is. Op de korte termijn is in 31% van de relaties de reisafstand gelijk gebleven, in 43% van de relaties nam de reisafstand toe en in 26% van de gevallen werd deze afstand kleiner (gemiddelde verandering = -0.01, s.d. = 0.9). Na vier jaar zijn de percentages relaties waarbij de reistijd is toegenomen (44%) of afgenomen (28%) iets groter dan na een jaar, maar het scheelt niet veel (gemiddelde verandering = -0.15, s.d. = 1.18).

¹⁰ Zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 2.2.1.

3.4.3. De investeringen in het verleden

Ter operationalisatie van de investeringen in het verleden is een enkele maat onvoldoende. Investeringen zijn, zo stelden we in hoofdstuk twee, afhankelijk van enerzijds de hoeveelheid tijd die samen is doorgebracht en anderzijds de mate waarin men elkaar wederzijds heeft gesteund.

De meest voor de hand liggende operationalisatie van de hoeveelheid tijd die samen is doorgebracht is de duur van de relatie, dat wil zeggen hoe lang men elkaar kent. Dit is gevraagd in maanden, maar omdat de verdeling wel heel erg scheef is (gemiddeld kent men elkaar al 16 jaar en 7 maanden, s.d.= 15 jaar en 3 maanden) zal niet dit aantal maanden, maar de logaritme daarvan als maat worden gebruikt (zie tabel 3.8).

De exchange-vragen bieden de mogelijkheid om de investeringen ook te meten in de vorm van de wederzijdse uitwisseling van steun. Er zijn immers steeds twee aparte vragen gesteld, één naar de personen aan wie een bepaalde vorm van steun werd gegeven en één naar personen van wie diezelfde vorm van steun werd ontvangen. Door het vergelijken van de antwoorden op elk paar vragen kan worden vastgesteld of er sprake is van wederkerige steun. Vraagt degene van wie de geïnterviewde wel eens advies krijgt zelf ook om advies? Wordt de geïnterviewde geholpen door degenen die hij of zij zelf soms bijstaat als er een klusje gedaan moet worden?

In eerste instantie wordt voor elke relatie per soort steun (instrumentele, emotionele en gezelschapssteun¹¹) apart de mate van wederkerigheid vastgesteld. Deze steunspecifieke score heeft drie categorieën. In de eerste categorie vallen de relaties waarbij de geïnterviewde een bepaalde vorm van steun heeft verleend aan de ander zonder van deze persoon eenzelfde vorm van steun terug te ontvangen. In de tweede categorie is er sprake van een wederkerige uitwisseling van steun (0). In de derde categorie vallen de relaties waarvan de geïnterviewde van de ander steun verkregen heeft, maar zelf aan de ander geen steun verleend (-1). Van de relaties die in het eerste interview genoemd werden bij een vraag naar

¹¹ Bij de vragen naar gezelschapssteun is het niet altijd mogelijk een onderscheid te maken naar een reciproque en een niet reciproque uitwisseling. Er is immers altijd sprake van wederkerigheid wanneer het gaat om samen sporten of samen uitgaan. Bij de vragen 'Wie is ered afgelopen maanden wel eens bij u koffie of een glaasje komen drinken?' en 'Bij wie bent u de afgelopen maanden wel eens koffie of een glaasje komendrinken' kan wel worden vastgesteld in hoeverre sprake is van wederkerigheid. Datzelfde geldt voor de vragen naar het bezoeken van verjaardagen.

instrumentele steun bleken in één op de vier relaties (23%) beide betrokkenen zowel ontvanger als verlener van steun. Iets vaker was het zo dat de geïnterviewde instrumentele steun verleende zonder dat deze van de ander ook steun ontving (37%). In de meeste relaties echter ontving de geïnterviewde steun van de ander zonder dat aan deze persoon ook steun verleend werd (44%). Het percentage reciproque relaties ligt voor gezelschapssteun en voor emotionele steun veel hoger (respectievelijk (54% en 43%).

In de analyses zal gewerkt worden met een totaalscore voor de wederkerigheid waarbij gesommeerd wordt over de drie steunspecifieke scores. Het is niet noodzakelijk om te bekijken of exact dezelfde hulp wordt uitgewisseld omdat in persoonlijke relaties ruil immers veelal een diffuus karakter heeft: als dank voor het repareren van de auto wordt geholpen bij het invullen van het belastingbiljet. De investeringen krijgen de maximale score (3) wanneer de geïnterviewde de ander op drie manieren steun verleent zonder van dezelfde persoon steun te ontvangen. De investeringen zijn minimaal (-3) wanneer de geïnterviewde van de ander op alle manieren vormen van steun ontvangt zonder zelf aan die persoon steun te verlenen. De tussenliggende scores (-2, -1 of 1, 2) worden verkregen wanneer bij één of twee soorten steun meer wordt gegeven dan ontvangen of andersom. De totaalscore 0 staat voor een geheel wederkerige relatie: één op de drie relaties genoemd ten tijde van het eerste interview (37%, tabel 3.8.) krijgt deze score.

Een bezwaar bij het meten van de wederkerigheid binnen relaties is dat er bijna altijd sprake is van een dwarsdoorsnede in de tijd: onbekend is of een gebrek aan reciprociteit pas kort geleden is ontstaan of dat dit samenhangt met diensten die al in een eerder stadium zijn verleend (vergelijk Tilburg et al, 1988). In het laatste geval wordt niet geïnvesteerd, maar een eerdere investering terugbetaald. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen worden, bij de analyses op gegevens uit het tweede en derde interview, de gegevens uit de verschillende interviews samengevoegd. Voor de bepaling van de steunspecifieke scores wordt zowel in het eerste als in het tweede interview gekeken of iemand is genoemd als ontvanger dan wel als verlener van bepaalde steun. De kans dat een relatie als wederkerig wordt gescoord is in dit geval natuurlijk groter (zie tabel 3.8.).

In tabel 3.8 zijn scores voor wederkerigheid weergegeven, berekend zowel aan de hand van de gegevens uit het eerste interview of het tweede interview apart en als aan de hand van gegevens uit het eerste en tweede interview samen.

Hoofdstuk 3

Tabel 3.8 Investerings: duur van de relatie, percentage steunspecifieke en totale wederkerigheid in relaties.

Investerings uit het verleden	1e interview ^a	2e interview	1e + 2e interview
Duur in maanden (log): gemiddeld (s.d.)	6.4. (1.7)	6.1 (1.8)	7.2 (1.2)
wederkerigheid: % wederkerige relaties	37%	41%	45%
gemiddelde (s.d.) ^b	-.07 (.9)	.05 (.9)	.18 (.8)

a. Zie tabel 3.7.

b. Schaal van -3 tot +3.

Nota bene: de nu gecreëerde maat geeft aan hoeveel de geïnterviewde heeft geïnvesteerd zonder dat daar iets tegenover staat. De waarde is hoog bij veel verleende steun en weinig verkregen steun. Volledig wederkerige relaties worden als nul gescoord. Investeert de ander meer dan is de waarde negatief.

3.4.4. De toekomstige baten

Bij de beschrijving van het investeringsmodel is aangegeven dat twee kenmerken van de relatie een indicatie kunnen vormen voor de toekomstige baten van het contact. Bij emotionele en gezelschapssteun zou de toekomstige waarde van een contact afhankelijk zijn van de mate van homogeniteit: naarmate mensen meer overeenkomen zouden ze meer plezier aan elkaars gezelschap ontlenen en zijn ze meer gebaat bij de onderlinge uitwisseling van steun. Bij instrumentele steun daarentegen zou de sociale positie van de ander een belangrijke indicatie geven van de toekomstige baten. Naarmate iemand een hogere sociale positie heeft zal hij over meer hulpbronnen beschikken die met name bij instrumentele steun van pas komen.

Voor de operationalisatie van de homogeniteit van een relatie stellen we de homogeniteit naar leeftijd, sexe, leefsituatie en naar dagelijkse bezigheden vast. De score op deze vier aspecten tezamen (score 0-4) vormt een indicatie voor de mate van homogeniteit binnen de relatie. Leeftijdshomogeen zijn relaties wanneer het leeftijdsverschil tussen de betrokkenen niet groter is dan tien jaar (gemiddeld scheelt men 10.55 jaar met een standaarddeviatie van 11). Sexehomogeen zijn relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht.

In veel onderzoek beperkt men zich tot deze twee maten (Marsden, 1988). Omdat wij veronderstellen dat mensen makkelijker met elkaar omgaan naarmate zij zich in een meer vergelijkbare situatie bevinden - bijvoorbeeld beiden hebben geen partner, beiden zijn overdag thuis - zal in ons onderzoek ook naar homogeniteit van leefsituatie en dagelijkse bezigheden gekeken worden. Voor een vergelijking van de leefsituatie van de betrokkenen wordt een onderverdeling in vier categorieën gebruikt:

- iemand is samenwonend of gehuwd;
- iemand heeft een partner, maar woont daar niet mee samen;
- iemand is nu zonder partner door dood of scheiding;
- iemand is zonder partner en nooit gehuwd geweest.¹²

De dagelijkse bezigheden zijn gemeten aan de hand van een vraag met acht antwoordcategorieën waarbij meerdere bezigheden konden worden aangegeven. Betaald werk, vrijwilligerswerk, in opleiding, werkeloos, met pensioen, in de WAO, zorg voor meer dan de helft voor het huishouden, zorg voor meer dan de helft voor de opvoeding. Op basis van deze vraag is een indeling gemaakt van mensen:

- die overdag meer dan 20 uur betaald of vrijwillig werk buitenshuis verrichten;
- wiens belangrijkste dagelijkse bezigheid het volgen van een opleiding was;
- wiens belangrijkste taak in de verzorging van het huishouden lag;
- die geen werk hadden, noch een opleiding volgden, noch een grote taak in het huishouden hadden.

Op basis van deze homogeniteitsindex blijkt dat er sprake is van een grote mate van homogeniteit binnen de relaties. In meer dan de helft van alle gevallen bevinden de betrokkenen zich ten tijde van het eerste interview in dezelfde leefsituatie (62%), velen hebben op dat moment ook dezelfde dagelijkse bezigheden (44%). In de meeste gevallen is het leeftijdsverschil minder dan tien jaar (48%). Het percentage sexehomogene relaties (55%) is echter niet zo hoog als op basis van ander onderzoek (Verbrugge, 1977) verwacht mag worden. Wellicht heeft dit er mee te maken dat in het meeste homogeniteitsonderzoek de nadruk lag op vriendschappen en dat in ons onderzoek ook familieleden betrokken zijn.

¹² Het onderscheid tussen alleenstaanden met partner, de gescheidenen en weduwe(naars) en de nooitgehuwden is aangebracht omdat uit eerder onderzoek bleek dat met name de alleenstaanden die eerder gehuwd waren in het algemeen andere relaties hebben dan de mensen die nu alleenstaand zijn maar niet eerder gehuwd waren (Dykstra, 1990).

Of er een verandering optreedt in de verwachte toekomstige baten van het contact kan vastgesteld worden aan de hand van een vergelijking van de homogeniteitsscore ten tijde van het eerste interview en de homogeniteit van de relatie op een later tijdstip. Bijvoorbeeld voor de mannen die met pensioen gaan is het van belang of vrienden die zij op het werk hebben ook met pensioen gaan of nog aan het werk blijven. In het laatste geval wordt de relatie minder homogeen en zal men minder ervaringen kunnen delen en dus waar het gezelschapssteun en emotionele steun betreft, in de toekomst minder van die relatie gaan verwachten. Overigens kunnen natuurlijk alleen veranderingen in de leefsituatie en veranderingen in de werksituatie van de betrokkenen leiden tot een verandering in de homogeniteit.

Op de lange termijn werd 10% van de relaties minder homogeen, in 13% van de gevallen werd de relatie homogener (gemiddelde verschilscore 0.03, s.d.= 0.5 op een schaal van -2 tot 2 waarbij de score 0 staat voor geen verandering in homogeniteit). De korte-termijnveranderingen zijn alleen in kaart gebracht voor de geïnterviewden die een bepaalde levensgebeurtenis meemaakten (de controlegroep werd immers maar twee keer en niet drie keer geïnterviewd). Voor deze groep was ten tijde van het tweede interview de homogeniteit in 20% van de relaties afgenomen en in 14% van de relaties toegenomen (gemiddelde =-0.06, s.d.= 0.6).

Overeenkomsten wat betreft opleiding en beroep zouden eveneens een goede maat voor de homogeniteit van de relatie kunnen zijn. Deze beide aspecten bieden echter tegelijkertijd een indicatie van de hulpbronnen van de ander. Zij zullen dan ook niet voor de operationalisatie van homogeniteit worden gebruikt, maar wel voor de operationalisatie van de sociale positie van de ander. De achterliggende gedachte is dat naarmate het opleidingsniveau hoger is, iemand over meer hulpbronnen beschikt, bijvoorbeeld in de vorm van vaardigheden, informatie en invloed.

Het opleidingsniveau van de netwerkleiden werd in een hiërarchie geplaatst. Hoe hoger de opleiding, hoe hoger de score:

score 1	Lager onderwijs;
score 2	Enige jaren Voortgezet middelbaar onderwijs;
score 3	Diploma lager beroepsonderwijs;
score 4	MAVO;
score 5	HAVO, VWO;
score 6	MBO;
score 7	HBO;
score 8	Universitair afgestudeerd.

Omdat er geen informatie over het beroepsniveau van de netwerkleiden beschikbaar is, wordt wat het beroepsniveau betreft, volstaan met een

indeling in relaties met mensen zonder bezigheden buitenshuis (score 0) en relaties met mensen die werk of opleiding buitenshuis hebben (score 1). De veronderstelling daarbij is dat door bezigheden buitenshuis, de hoeveelheid hulpbronnen waarover men kan beschikken toeneemt.

Het gemiddelde opleidingsniveau is af te lezen in tabel 3.9. Van de personen die in het eerste interview werden genoemd heeft 13% alleen lager onderwijs genoten, 5% van hen heeft enige jaren voortgezet onderwijs zonder diploma.

Van de vrienden en familieleden van de geïnterviewden is 9% afgestudeerd aan de universiteit. De overige personen zijn gelijk verdeeld over de tussenliggende opleidingsniveaus. Ten tijde van het eerste interview heeft 59% van de netwerkleden een baan buitenshuis.

Veranderingen in de verwachte toekomstige baten van het contact zouden kunnen optreden wanneer iemand een hogere sociale positie in is gaan nemen. Ook wat dit betreft zouden dus verschilcores berekend kunnen worden. Probleem hierbij is echter dat slechts eenmaal gevraagd is naar de opleiding en het beroep van de netwerkleden. Dit laatste is gebeurd om de latere interviews niet overbodig lang te maken en de geïnterviewden niet te confronteren met herhalingen van dezelfde vragen.

3.4.5. De gezamenlijke toekomst

Verschillende types relaties kunnen van elkaar onderscheiden worden naar de mate van zekerheid over de gezamenlijke toekomst. Uit het onderzoek van Broese van Groenou (1991) blijkt dat wanneer mensen direct werd gevraagd een schatting te maken van de verwachte duur van een relatie, relaties met gezinsleden als de meest langdurige werden gezien. Hierna volgen de overige verwanten, vrienden, kennissen en als laatste andere netwerkleden zoals collega's. Op basis hiervan kan een ordening van relaties gemaakt worden waarbij de gezinsleden de hoogste zekerheidsscore krijgen:

1. de leden van het primaire gezin, dat wil zeggen ouders, kinderen, broers en zussen;
2. overige verwanten zoals grootouders, schoonfamilie, tantes en ooms, neven en nichten;
3. vrienden en
4. andere relaties.

In ons onderzoek maakten gezinsleden in het eerste interview 27% van alle relaties uit, 24% van de relaties waren relaties met andere verwanten. In 24% van de gevallen ging het om vrienden en in 25% van de gevallen

Hoofdstuk 3

noemden de geïnterviewden de namen van collega's, buren of andere kennissen (zie ook tabel 3.9).

Tabel 3.9 Verwachtingen over de (baten in de) toekomst.

	1e interview ^a	2e interview	3e interview
toekomstige baten			
homogeniteitsindex gemiddelde (s.d.)	2.26 (1.1)	2.06 (1.1)	2.05 (1.1)
sociale positie ander			
opleiding, gemiddelde (s.d.)	4.35 (2.4)	geen info.	geen info.
bezigheden buitenshuis	59%	geen info.	geen info.
zekerheid gezamenlijke toekomst			
sociale positie ego			
opleiding, gemiddelde (s.d.)	5.02 (2.6)	5.08 (2.1)	5.11 (2.0)
bezigheden buitenshuis	63%	43%	50%
type relatie			
1. andere relaties	25%	25%	22%
2. vrienden	24%	24%	22%
3. familieleden	24%	24%	26%
4. gezin	27%	28%	30%
aantal gezamenlijke relaties			
gemiddelde (s.d.)	3.11 (2.3)	geen info.	geen info.

a. Zie tabel 3.7.

Niet alleen het feit dat mensen familie van elkaar zijn, maar ook het feit dat men veel gemeenschappelijke relaties heeft, biedt een garantie voor een relatief zekere gezamenlijke toekomst. Omdat het interview niet te lang mocht duren is echter niet aan alle mensen waar de geïnterviewde mee omgaat gevraagd of zij ook bekend zijn bij de andere vrienden, kennissen of familieleden. De informatie over de gemeenschappelijke relaties is beperkt gebleven tot de eerste tien van de geselecteerde (zie 3.2.2.) relaties die tijdens het eerste interview werden genoemd. Voor elk mogelijk paar van deze relaties werd de geïnterviewde gevraagd of deze mensen elkaar ook kenden. Voor een bepaalde relatie kan het aantal relaties dat men gemeenschappelijk heeft met de geïnterviewde variëren van nul tot negen, het gemiddelde is drie (3.11., s.d.= 2.3). Slechts twee procent van de netwerkleden waarover dit is nagevraagd kenden alle negen anderen, 11% van de netwerkleden kenden geen van de negen. Gemiddeld hebben de gezinsleden en andere verwanten meer gezamenlijke relaties met de geïnterviewden dan de overige vrienden en kennissen. Ondanks het feit dat deze gegevens maar over een beperkt

aantal relaties bekend zijn zal deze dichtheidsmaat toch als indicator voor de zekerheid van een gezamenlijke toekomst in de toetsing worden opgenomen. Hier zullen aparte analyses voor worden uitgevoerd. Het grote aantal ontbrekende waarden maakt het noodzakelijk om het gegevensbestand tijdelijk te verkleinen tot alleen die relaties waarover wel de betreffende informatie beschikbaar is.

Een derde manier om de zekerheid van de gezamenlijke toekomst af te leiden is om na te gaan hoe groot het belang is dat de ander aan de relatie hecht. De investeringsoverwegingen lopen vermoedelijk voor beide betrokkenen deels parallel: de reisafstand die moet worden overbrugd is dezelfde, zo ook de investeringen in de zin van samen doorgebrachte tijd. Verschillen treden vooral op in de directe baten van het contact (vindt de ander het contact even plezierig als ego?) en de toekomstige baten (hoe belangrijk zijn de hulpbronnen van ego voor de ander?). Wat dit laatste betreft geldt weer dat hoe homogener de relatie des te groter de toekomstige baten, en hoe hoger de sociale positie van de ander des te groter de toekomstige baten. Informatie over de homogeniteit van de relatie is al in de investeringsbeslissing van ego opgenomen. Het is dus niet noodzakelijk dit toe te voegen. Een aspect dat nog niet in de investeringsoverwegingen van ego opgenomen, maar dat wel van invloed is op het belang dat de ander aan de relatie hecht is de sociale positie van ego zelf.

Uiteindelijk zijn er maar twee elementen in de investeringsbeslissing van de ander die niet al in de beslissing van ego zijn opgenomen, namelijk de directe baten van het contact voor de ander en de sociale positie van ego. Deze informatie zal dus gebruikt moeten worden als indicatie van het belang dat de ander aan de relatie hecht. De operationalisatie van de sociale positie van de geïnterviewde is in dit geval ook weer gebaseerd op diens opleiding en het feit of iemand een betaalde baan heeft.

3.4.6. De beschikbaarheid van alternatieven

Om een indicatie te krijgen van de mate waarin iemand alternatieve relaties tot zijn beschikking heeft staan kan gekeken worden naar de potentiële relaties waartoe men formeel toegang heeft. Hiermee wordt bedoeld op die relaties die zonder dat die persoon daar moeite voor hoeft te doen, direct beschikbaar zijn op grond van familiebanden, werk en woonsituatie. Met behulp van een lijst van acht verschillende typen relaties (partner, ouders, kinderen, broers en zusters, schoonfamilie, buren, collega's, ex-partner en mogelijke hulpverleners waarmee men

contact heeft) werden deze zogenaamde rolrelaties in kaart gebracht. Hierbij werd een maximum van twee relaties per rol aangehouden. Het aantal rolrelaties op het moment van het interview vatten we op als indicatie voor het aantal potentiële contacten.

In het derde interview kon niet opnieuw het rolrelatienetwerk in kaart gebracht worden.¹³ Om toch een indicatie te hebben van het aantal potentiële relaties zijn in het derde interview drie vragen gesteld naar de mate waarin de geïnterviewden 'zich onder de mensen bewegen'. Twee vragen betreffen de mate waarin mensen participeren in clubs en verenigingen.

Bent u lid van één of meerdere sport-, supporters, muziekverenigingen, andere hobbyclubs, gezelligheidsverenigingen, serviceclubs of andere verenigingen? en Bezoekt u regelmatig (meer dan driemaal per jaar) bijeenkomsten van één of meerdere van de volgende organisaties of genootschappen? (kerk, religieuze gemeenschap, vakorganisatie, buurt of wijkorganisatie, politieke partij, belangenorganisatie, actiegroepen of andere organisaties).

De derde vraag betrof meer informele bronnen van contact.

Komt u wel eens op plaatsen waar mensen elkaar informeel kunnen ontmoeten zoals cafés, dagactiviteitencentra, disco's en andere openbare gelegenheden, bijvoorbeeld bepaalde plaatsen in de stad? (nooit, een paar keer per jaar, per maand of per week).

Gemiddeld noemde men ten tijde van het eerste interview dertien rolrelaties, ten tijde van het tweede interview zijn dit er negen (tabel 3.10). Bij 24% van de geïnterviewden bleef het aantal rolrelaties in de periode tussen beide interviews gelijk. In bijna 30% van de gevallen was ten tijde van het tweede interview het aantal rolrelaties gedaald en bij 48% was dit aantal gestegen.

Ten tijde van het derde interview participeerden 80% van de geïnterviewden in één of meerdere verenigingen of clubs (24% meer dan een vereniging). De sportclubs werden het meest genoemd: 23% van de geïnterviewden nam hier aan deel. Regelmatig bezoekt 72% van de geïnterviewden bijeenkomsten van de kerk of andere organisaties. De frequentie van het bezoek aan informele ontmoetingsgelegenheden zoals cafés en buurthuizen loopt nogal uiteen: 22% van de mensen komt hier nooit, 56% een paar keer per jaar, 18% een paar keer per maand en 4% een paar keer per week. Na dichotomisering (wel/geen participatie of bezoek) vormen de drie vragen een relatief homogene schaal (Loevingers

¹³ Bekend is hoeveel van de rolrelaties die in de eerdere interviews werden genoemd, verborgen of verwaterd zijn. Omdat er echter geen informatie is over nieuwe rolrelaties is het niet mogelijk om vast te stellen over het totale aantal rolrelaties waarover iemand ten tijde van het derde interview kon beschikken.

H = 0.58). Om tot één maat te komen voor het aantal alternatieve relaties, is dan ook gesommeerd over de drie vragen.

Een extra bewerking van de gegevens uit de drie interviews is nodig om in het aantal beschikbare relaties mogelijke lange-termijnveranderingen in kaart te brengen. De score uit het derde interview, gebaseerd op de sociale participatievragen, en die uit de eerste twee interviews, gebaseerd op het rolrelatienetwerk, kunnen immers niet zomaar tot een verschilscore worden omgewerkt. Bij de berekening van de verschilscore zijn de gestandariseerde scores ons uitgangspunt.¹⁴ Op deze manier vergeleken verandert er bij 30% van de respondenten nauwelijks iets: relatief gezien beschikken zij na vier jaar nog over evenveel alternatieve relaties als ten tijde van het eerste interview. Het aantal geïnterviewden dat relatief meer alternatieve relaties ter beschikking kreeg is ongeveer even groot als het aantal mensen dat zich geconfronteerd zag met een daling in de hoeveelheid alternatieve relaties.

Tabel 3.10 De beschikbaarheid van alternatieve relaties voor elk van de geïnterviewden.

	1e interview ^a	2e interview	3e interview
rolrelaties:			
gemiddelde (s.d.)	12.8 (7.8)	8.5 (2.4)	n.v.t.
sociale participatie:			
lid van - geen clubs	geen info.	geen info.	43.2%
- 1 club			33.3%
- 2 clubs			6.2%
- 3 of meer clubs			4.0%
actief in organisaties			
- nee	geen info.	geen info.	48.6%
- 1 organisatie			35.1%
- 2 organisaties			10.3%
- 3 of meerdere			5.8%
Bezoek openbare uitgaans- mogelijkheden			
- nooit	geen info.	geen info.	79%
- 1-6x per jaar			15%
- 1-4x per maand			5%
- 1-5x per week			1%

a. zie tabel 3.7.

¹⁴ Bij vergelijking van deze twee manieren van operationalisatie valt op dat er duidelijk verschillen zijn. Ten eerste is het accent verschoven van alternatieve relaties waartoe men formeel toegang heeft naar alternatieve relaties waartoe men informeel toegang heeft. Ook ligt bij de tweede operationalisatie veel meer nadruk op de pogingen die de geïnterviewden zelf doen om hun relatienetwerk uit te breiden.

3.4.7. De handelingsruimte

Onder handelingsruimte wordt in dit onderzoek verstaan iemands mogelijkheden om relaties aan te gaan en het contact binnen bestaande relaties te onderhouden. Op verschillende manieren kan iemand in deze mogelijkheden worden beperkt: omdat men weinig tijd heeft, erg aan huis gebonden is, een gering financieel budget heeft of omdat men zich, door een gebrek aan vaardigheden of door persoonlijkheid, niet gemakkelijk onder mensen beweegt.

Bij de berekening van de hoeveelheid vrije tijd die iemand heeft is het uitgangspunt een maximale hoeveelheid ervan; de tijd van iemand die geen taken heeft in de vorm van (vrijwilligers-)werk, opleiding of gezin. De hoeveelheid vrije tijd van anderen die wel dergelijke verplichtingen hebben wordt hiertegen afgezet. Berekend wordt het aantal niet-vrije uren; dit is de som van de uren die men formeel werkt en/of een opleiding volgt tesamen met een schatting van de hoeveelheid tijd die betrokkene nodig heeft voor opvoedings- en huishoudelijke taken. Bij deze laatste schatting maken we gebruik van informatie van de betrokkenen zelf over diens aandeel in opvoeding en huishouden en combineren dit met onderzoeksgegevens van het NIPO (Lippe et al, 1992) over het gemiddeld aantal uren dat deze taken vergen binnen een gezin. Voor alleenstaanden gaan we uit van de helft van het NIPO-gemiddelde voor het aantal uren dat een gezin besteedt aan huishoudelijk werk ($0.5 * 34$ uur). Indien iemand kinderen onder de achttien heeft gaan we uit van een volledige opvoedingstaak (respectievelijk 45 uur voor de opvoeding van kinderen onder de vier en respectievelijk 32, 24 en 11 uur bij oudere kinderen). Wanneer niet-alleenstaanden aangaven in hun gezin het belangrijkste aandeel te hebben in het huishouden en/of de opvoeding dan wordt het aantal door hen te besteden uren op tweederde van het NIPO-(gezins)gemiddelde gesteld. Voor degenen van wie de partner het grootste aandeel in de verzorgings- en opvoedingstaken heeft, wordt het aantal uren op een derde van het NIPO-(gezins)gemiddelde gesteld.¹⁵

Tabel 3.11 De handelingsruimte: tijdsbudget, financiële mogelijkheden en fysieke mobiliteit. ^a

	1e interview	2e interview	3e interview
--	--------------	--------------	--------------

¹⁵ Deze uitgangspunten zijn natuurlijk arbitrair: sommigen mensen zullen veel meer tijd aan de opvoeding besteden, anderen wellicht meertijd aan het huishouden. We veronderstellen echter dat hiermee in ieder geval een indicatie is gegeven van het minimum aantal uren dat aan deze taken besteed moet worden.

handelingsruimte tijdbudget	47.8 (19.0)	50.8 (23.1)	40.7 (25.3)
gem. aantal niet-vrije uren per week			
financiële mogelijkheden per maand vrij te besteden	geen info.	geen info.	512.3 (370)
fysieke mobiliteit % mensen met belemmeringen	16%	43%	32%

a. zie noten bij tabel 3.7.

Op deze manier vastgesteld waren de geïnterviewden ten tijde van het eerste gesprek gemiddeld 47.8 uur per week belast met taken binnen en buitenshuis (s.d. 19.0), ten tijde van het tweede interview was dit 50.8 uur en ten tijde van het derde interview 40.7 uur. Bij het merendeel van de geïnterviewden (96%) veranderde op de lange termijn de hoeveelheid beschikbare tijd: bij 34% nam de vrije tijd toe door een daling van het aantal belaste uren, 62% van de geïnterviewde kreeg minder vrije tijd omdat het aantal belaste uren toenam.

In de eerste twee interviews is niet gevraagd naar de financiële mogelijkheden van de geïnterviewden. Om hierin toch enig inzicht te krijgen en vooral ook om mogelijke veranderingen in kaart te brengen zijn voorafgaand aan het derde interview de volgende vragen schriftelijk voorgelegd:

Het bedrag dat ik met mijn hele gezin uit kan geven is dit jaar ongeveer...

Dit was ten tijde van het tweede interview.. (veel/iets meer; veel/iets minder; ongeveer gelijk).

Omdat naar het gezinsinkomen is gevraagd zijn deze bedragen daarna gecorrigeerd voor het aantal gezinsleden. Gemiddeld had men 512 gulden in de maand vrij per gezinslid te besteden (s.d. 370). Voor 38% van de geïnterviewden was dit ongeveer hetzelfde als in 1987, ongeveer 40% had minder te besteden en 22% was er sindsdien op vooruit gegaan.

De derde indicatie voor de handelingsruimte is de mate waarin iemand aan huis gebonden is ofwel de fysieke mobiliteit. We veronderstellen dat geïnterviewden die de zorg hebben voor jonge kinderen minder in de gelegenheid zijn om in bestaande en nieuwe contacten te investeren. De bewegingsruimte van ouders van kinderen onder de schoolgaande leeftijd is beperkt. Bij de keuze voor activiteiten in hun vrije tijd zullen zij enigszins rekening houden met de mogelijkheden van de kinderen en zij

komen wat minder gemakkelijk de deur uit. Dit laatste geldt ook voor geïnterviewden met een chronische ziekte of handicap en mensen die zich door hun hoge leeftijd wat moeilijker buitenshuis bewegen.

Voor alle geïnterviewden is vastgesteld of zij kinderen onder de vier jaar hebben en of zij zelf ouder dan 70 jaar zijn. Over chronische ziekten en handicaps zijn geen directe gegevens beschikbaar. Wel is bekend of iemand op basis van lichamelijke handicaps, arbeidsongeschikt is verklaard: ten tijde van de drie meetmomenten zaten respectievelijk acht, tien en tien van de geïnterviewden in de WAO. In totaal was ten tijde van het eerste interview 16% van de geïnterviewden erg aan huis gebonden, ten tijde van het tweede interview was dit 43%, ten tijde van het derde interview 32% (zie ook tabel 3.12).

De handelingsruimte is nu geoperationaliseerd als het tijdsbudget en iemands fysieke en financiële mogelijkheden. Er zijn echter ook verschillen in sociale vaardigheden en/of in de mate waarin men behoefte heeft aan veel sociale contacten - de mate van introversie/extraversie - en dit zijn ook eigenschappen die het aangaan en onderhouden van relaties kunnen beperken. Waar de één zich het prettigst voelt wanneer hij met zoveel mogelijk mensen zijn ervaringen kan delen, zal een ander zich naar voorkeur in veel kleiner gezelschap bewegen. Om vast te stellen in hoeverre verschillen tussen de geïnterviewden te verklaren zijn vanuit deze eigenschappen en vaardigheden zijn twee zelfbeoordelvragenlijsten afgenomen: de Schaal voor Interpersoonlijk Gedrag (SIG; Arrindell & Van der Ende, 1985; Arrindell e.a., 1987) en de Standaard Persoonlijkheids Eigenschappen Lijst (SPEL-III; Hofstee e.a. 1981; Douma & Ormel, 1990).

De SIG beoogt inzicht te geven in iemands interpersoonlijke gedragstendenties waaronder assertiviteit en sociale angst. De schaal is in eerder onderzoek een valide en voldoende betrouwbaar meetinstrument gebleken (Arrindell e.a., 1987). De vragenlijst bestaat uit 50 beschrijvingen van bepaalde assertieve gedragingen zoals 'een gesprek beginnen met een onbekende'. De betrokkene geeft hierbij aan hoe frequent hij dit gedrag vertoont en hoeveel spanning dit oproept. In ons onderzoek wordt de spannings-score gebruikt: de veronderstelling daarbij is dat dit de beste indicatie geeft van het gemak waarmee iemand zich sociaal beweegt. De frequentiescore wordt niet gebruikt omdat de frequentie waarmee bepaald gedrag voorkomt ook sterk afhankelijk is van iemands situatie en minder goed de invloed van iemands persoonlijke vaardigheden meet.

Binnen de vragenlijst worden vier soorten van assertief gedrag onderscheiden: het uiten van negatieve gevoelens, het uiten van onzekerheid, jezelf kenbaar maken (een eigen opinie uiten) en het uiten

van positieve gevoelens. In tabel 3.12. zijn de scores van de geïnterviewden op deze vier subschalen vermeld naast gegevens over de betrouwbaarheid van de subschalen en de schaal als geheel. In onze onderzoeksgroep bleken de scores op de subschalen sterk samen te hangen. Dit is voor ons reden om in eerste instantie met de somscores voor de hele schaal te werken. Uit eerdere analyses op het materiaal bleek dat deze somscore inderdaad inzicht geeft in het gemak waarmee iemand zich in het sociale verkeer beweegt. Degenen die veel spanning ervaren in de omgang met anderen, geven ook aan dat zij minder ondersteuning ondervinden dan zij eigenlijk zouden wensen. Er is echter geen direct verband tussen spanning en het totaal aantal mensen in het relatienetwerk (Sonderen, 1991).

De SPEL-III beoogt de positie van de geïnterviewde vast te leggen op vier persoonlijkheidsdimensies, namelijk introversie, dominantie, emotionele labiliteit en sociale aantrekkelijkheid (sympathie). Hiertoe worden veertig items voorgelegd die elk bestaan uit twee of drie adjectieven, zoals bijvoorbeeld eenzelvig/ontogankelijk of bijvoorbeeld joviaal/gemakkelijk/gezellig. De betrokkene geeft op een vierpuntschaal aan in hoeverre deze omschrijvingen op hem van toepassing zijn. In eerder onderzoek met deze schalen werd gevonden dat degenen die hoog scoren op introversie relatief kleine netwerken hebben en ook significant minder vaak positieve ondersteuning ondervinden (Sonderen, 1991). Deze schaal sluit ook het dichtst aan bij onze doelstelling om juist de persoonlijkheidskenmerken in kaart te brengen die direct iemands mogelijkheden om contacten te leggen beïnvloeden. De hoeveelheid informatie die verloren gaat wanneer niet alle schalen worden gebruikt is niet groot. Uit de eerdere analyses bleek dat de andere drie schalen (dominantie, labiliteit en sympathie) positief correleren met ondersteuning maar niet met de omvang met het netwerk. Verder bleek dat zij weinig informatie toevoegen wanneer ook de SIG-score is opgenomen.

In tabel 3.12 zijn naast de SIG-gegevens ook gemiddelde, standaarddeviatie en de alpha voor de betrouwbaarheid van de SPEL weergegeven.

Tabel 3.12 Scores op de SIG en de SPEL-introversie schaal. ^a

	SIG negatieve gevoelens	SIG onzeker- heid	SIG jezelf ken- baar maken	SIG positieve gevoelen s	SIG totaal	SPEL introversie
n ^b	216	219	217	218	216	218
gem.	30.4	21.9	23.9	19.3	98.8	19.8
(s.d)	(8.4)	(6.1)	(6.4)	(6.0)	(23.7)	(4.8)
α	0.88	0.85	0.84	0.87	0.89	0.85

a. Deze vragenlijsten zijn tijdens het eerste interview ingevuld.

b. De vragenlijsten zijn om praktische redenen, niet door iedereen uit de onderzoeksgroepen ingevuld.

3.5. Methode van analyse

3.5.1. De datasets, ontbrekende waarden en significantiniveaus

De gegevens uit de drie interviews zijn opgeslagen in zes verschillende datasets. Voor elk interview bestaat er een aparte set voor de gegevens over de geïnterviewden - de respondentgegevens - en een set gegevens over alle relaties van die geïnterviewden - de relatiegegevens. De sets met respondentgegevens bestaan uit een relatief klein aantal cases, 220 voor de vergelijking tussen het eerste en tweede interview, 202 voor de vergelijking tussen het eerste en het derde interview, maar bevat per case een heel groot aantal gegevens. De sets met relatiegegevens bestaan uit heel veel cases, respectievelijk 3644 en 3388, maar bevat per case veel minder informatie. Via respondent- en relatienummers kunnen de verschillende datasets uit één interview worden gekoppeld en kunnen gegevens uit meerdere interviews met elkaar worden vergeleken.

In het voorgaande is een aantal malen aangegeven dat niet voor alle respondenten en over alle relaties complete sets gegevens aanwezig zijn. Ongeveer 80 geïnterviewden hebben de persoonlijkheidsvragenlijsten niet ingevuld. Deels is dit opzettelijk gebeurd: omdat de geïnterviewden uit de controlegroep ook nog extra vragenlijsten moesten invullen ten behoeve van het betrouwbaarheidsonderzoek is aan hen de SIG en de SPEL niet voorgelegd. Een aantal andere respondenten heeft ook na herhaalde verzoeken de lijsten niet teruggestuurd. Van alle relaties is bekend in welke interviewronde er wel en in welke interviewronden er geen contact bestond en wat voor soort steun er op dat moment werd uitgewisseld. Maar ook hier ontbreekt soms verdere informatie. Er werd immers steeds een selectie gemaakt van een twintigtal meest belangrijke relaties waarover werd doorgevraagd.

De belangrijkste analysetechniek die bij het toetsen van de hypothesen gebruikt zal worden, de multiniveau-analyse (ook paragraaf 3.5.2.), laat geen ontbrekende waarden in de data toe. We hebben daarom de datasets moeten aanpassen. Onze uitgangspunten waren daarbij als volgt:

1. Wanneer in een groot aantal gevallen de waarde van een bepaalde variabele ontbreekt, dan wordt, in die analyses waarin deze variabele is opgenomen, gebruik gemaakt van een beperkte dataset. In deze set zijn alleen die respondenten/of relaties opgenomen waarover de gegevens compleet zijn, de zogenaamde listwise-deletion ;
2. Wanneer slechts in een heel klein aantal gevallen de waarde op een variabele ontbreekt dan wordt voor deze ontbrekende waarde het gemiddelde voor die variabele in de betreffende interviewronde ingevuld, de zogenaamde meansubstitutie ;
3. Indien mogelijk wordt bij een ontbrekende waarde geëxtrapoleerd vanuit eerdere of latere interviews. Deze laatste procedure wordt alleen gehanteerd wanneer het gaat om relaties met stabiele kenmerken (bijvoorbeeld het geslacht van een netwerklid of het type relatie).

In alle analyses wordt uitgegaan van vooraf opgestelde hypothesen en zullen steeds vaste betrouwbaarheidsintervallen gehanteerd worden. Omdat er, met name bij de analyses op het niveau van de relaties, sprake is van een grote steekproefomvang wordt voor deze analyses het significantieniveau (alpha) bepaald op 0.01. Bij analyses op het niveau van de geïnterviewden is dit 0.05. Daarnaast wordt waar nodig aandacht besteed aan de inhoudelijke relevantie van mogelijke verschillen of verbanden. Juist in het geval van dergelijke omvangrijke datasets is het heel goed mogelijk dat er kleine maar significante verschillen gevonden worden, waarvan het niet duidelijk is hoe groot het belang inhoudelijk.

3.5.2. Multiniveau-analyse

Voor ons onderzoek zijn gegevens op twee niveaus beschikbaar: informatie over de geïnterviewde en, op een lager aggregatieniveau, informatie over elk van diens relaties. Er is sprake van een zogenaamde geneste structuur van de data: bij elke geïnterviewde hoort een eigen set persoonlijke relaties. Relaties van eenzelfde geïnterviewde verschillen op een aantal kenmerken (bijvoorbeeld de mate waarin in het contact geïnvesteerd is), maar hebben ook een aantal kenmerken gemeenschappelijk (bijvoorbeeld de alternatieven die voor handen zijn en de handelingsruimte van de geïnterviewde).

Met behulp van desaggregatie¹⁶ van gegevens van de geïnterviewde naar het niveau van de relatie zouden we een dataset kunnen prepareren

¹⁶ De kenmerken van de geïnterviewde worden als kenmerk van die relatie zelf toegevoegd aan de dataset.

die geschikt is voor verschillende gangbare covariantieanalyse-technieken. Dit levert echter problemen op omdat er geen sprake is van onafhankelijke waarnemingen; elke set van relaties heeft voor een deel dezelfde kenmerken. Het aantal analyse-eenheden wordt ten onrechte gelijk gesteld aan het aantal relaties terwijl voor sommige variabelen de analyse-eenheid de geïnterviewde is. In het laatste geval is het aantal analyse-eenheden natuurlijk veel kleiner hetgeen aanpassingen vraagt bij het toetsen van de significantie (Kreft, 1987). De regressiecoëfficiënten van de variabelen die in eerste instantie op het niveau van de geïnterviewde waren gemeten, worden hierdoor ook fout geschat (Snijders & Bosker, 1991). Bij de schattingen wordt er immers vanuit gegaan dat de gevonden variantie de variantie is binnen de zeer omvangrijke groep relaties terwijl het eigenlijk de variantie is tussen de veel kleinere groep van geïnterviewden. Omdat dezelfde gegevens (de kenmerken van de geïnterviewde) aan meerdere relaties worden toegekend wordt als het ware al enige samenhang tussen de variabelen in de dataset ingebracht. Hierdoor wordt, onterecht, de kans op significante samenhang tussen de variabelen groter.

Een andere manier van aanpak zou zijn om de kenmerken van de relaties te aggregeren naar het niveau van de geïnterviewde. In veel onderzoek naar persoonlijke relaties en sociale steun (Tilburg, 1988; Dykstra, 1990; Janssen, 1992) wordt gewerkt met bijvoorbeeld het aantal relaties dat iemand heeft, het percentage familieleden, de gemiddelde frequentie van het contact, etcetera. Deze analyse is correct, maar laat een deel van de informatie ongebruikt. In het onderhavige onderzoek zijn we geïnteresseerd in verschillen tussen elke relatie afzonderlijk en dit is ook het niveau waarop het merendeel van de hypothesen is geformuleerd. Het gaat er om te verklaren waarom sommige relaties wel veranderen en anderen niet. Dit geldt ook voor relaties van een zelfde geïnterviewde. Bij gebruik van geaggregeerde gegevens zijn deze verschillen niet goed in beeld te brengen. Een ander bezwaar is dat bij geaggregeerde gegevens niet nagegaan kan worden of per geïnterviewde de samenhang tussen kenmerken van relaties verschilt en hoe mogelijke verschillen verklaard kunnen worden. Bijvoorbeeld: als er een samenhang is tussen de frequentie van het contact en de reistijd, is deze samenhang dan voor iedere geïnterviewde even sterk of varieert deze afhankelijk van de handelingsruimte van de betrokkene?

De genoemde bezwaren worden ondervangen wanneer we de hiërarchische structuur van de dataset intact laten en met behulp van zogenaamde multiniveau-technieken te werk gaan (voor een uitgebreide beschrijving van deze toepassing zie Snijders e.a., 1995). Multiniveau-

analyse vindt zijn oorsprong in de jaren vijftig. Onderzoekers zochten naar nieuwe technieken om het probleem van de ecologische fout - een op macroniveau gevonden verband tussen twee variabelen suggereert ten onrechte dat dit verband ook op microniveau bestaat - te lijf te kunnen gaan (Tacq, 1985). In multiniveau-analyse worden, stapsgewijze of tegelijkertijd, uitgevoerde schattingen gemaakt van de effecten op de verschillende niveaus en daardoor treedt een dergelijke ecologische fout minder gauw op. Met name van het onderwijsonderzoek is een grote stimulans uitgegaan tot de verdere ontwikkeling van deze technieken. Zo wilde men bijvoorbeeld na kunnen gaan of kenmerken van scholen invloed hebben op de mate waarin ouderlijk milieu en de individuele prestaties van de kinderen samenhangen. Een binnen dit terrein steeds gangbaarder statistisch model voor multiniveau-analyse is het zogenaamde randomcoëfficiënten-model (Raudenbusch & Bryk, 1986; Longford, 1988).

In dit model, dat veel gelijkenis heeft met andere covariantieanalyse modellen, worden effecten van variabelen op microniveau (in dit geval de kenmerken van de relaties) zonodig gerepresenteerd als randomcoëfficiënten, d.w.z. coëfficiënten die verschillen tussen geïnterviewden. Met behulp van het randomcoëfficiënten-model kan in ons onderzoek niet alleen vastgesteld worden of er een relatie bestaat tussen de stabiliteit van een relatie en de mate waarin daarin is geïnvesteerd, maar tevens of deze samenhang tussen stabiliteit en mate van investeren verschilt per geïnterviewde. Voor deze verschillen kan gecontroleerd worden door de randomcoëfficiënten in de analyses op te nemen. In principe zou het mogelijk zijn om te toetsen uit welke kenmerken van de geïnterviewden de verschillen verklaard kunnen worden. Zo is voorstelbaar dat mensen die meer mogelijkheden hebben om nieuwe relaties aan te gaan, relatief kritischer zijn over al bestaande relaties dan andere mensen. Het kan zijn dat er voor hen dus een sterker verband bestaat tussen de baten van het contact en de frequentie waarmee men elkaar opzoekt. Mensen die doordat zij sociaal minder vaardig zijn minder financiële of fysieke mogelijkheden hebben, zullen wellicht familieleden en oude vrienden blijven opzoeken ondanks het feit dat het contact niet altijd even prettig is. Voor hen is het verband tussen de baten van het contact en de frequentie van contact veel minder sterk. Omdat in ons theoretisch model hierover echter geen hypothesen zijn opgenomen zullen wij hier niet ingaan op de verklaring van de randomcoëfficiënten.

Bij Bryk & Raudenbush (1992) en bijvoorbeeld Bosker & Snijders (1990) wordt een uitgebreide beschrijving van het randomcoëfficiëntenmodel gegeven (zie ook appendix 0, overzicht 2).

Binnen multiniveau-analyse worden twee soorten effecten onderscheiden: zogenaamde vaste effecten waarmee aangegeven wordt dat een bepaalde onafhankelijke variabele een directe invloed heeft op de te verklaren variabelen en zogenaamde random-effecten waarmee aangegeven wordt dat het effect dat deze bepaalde variabele op de afhankelijke variabele heeft varieert voor de verschillende geïnterviewden. Met behulp van het statistisch pakket VARCL (Longford, 1988) kunnen de verschillende vaste en randomparameters geschat worden. Significantie van de parameters voor de vaste effecten kan worden vastgesteld aan de hand van de omvang van het effect en de standaardfout. We maken hierbij gebruik van een t-toets: dat wil zeggen dat bij een 95% betrouwbaarheidsinterval de regressiecoëfficiënt gedeeld door de standaardfout groter moet zijn dan 1.96. De statistische significantie van de parameters van de random-effecten kunnen echter niet op dezelfde manier als de bij vaste effecten worden getoetst. De modelfit geeft hiertoe wel een indicatie. De deviantie van het model zonder een random-effect wordt hiertoe vergeleken met de deviantie van het model met random-effect. Deze verschillen van de deviantie zijn chi-kwadraat verdeeld als het betreffende effect niet random is.

De modelfit begint met een eerste schatting van het zogenaamde basismodel: toetsing met alleen een geschat gemiddelde voor de afhankelijke variabele. Hierdoor krijgen we een indicatie van de totale te verklaren variantie. Deze variantie kan gesplitst worden in de varianties tussen relaties van één geïnterviewde (de binnengroepsvariantie; s^2) en de variantie tussen de geïnterviewden (de tussengroepsvariantie; t^2). We kunnen nu nagaan hoeveel de totale variantie tussen relaties ($s^2 + t^2$) afneemt wanneer we één of meer verklarende variabelen op relatieniveau in het model opnemen (het gaat hierbij om de proportionele daling in de variantie : zie ook Snijders & Bosker, 1994). Ook kunnen we zien wat het effect van die variabele is op de variantie tussen geïnterviewden ($s^2/n + t^2$; de gemiddelde variantie tussen relaties per geïnterviewde plus de tussengroepsvariantie, waarbij $n =$ (gemiddeld) aantal relaties).¹⁷

3.5.3. Controle voor verschillen tussen de onderzoeksgroepen.

Aangegeven is dat de onderzoeksgroepen op een aantal kenmerken sterk van elkaar afwijken: met name de groep gepensioneerden en de groep

¹⁷ We zouden kunnen kijken naar de daling in de tussengroeps² (t) en binnengroepsvariantie (s^2). Het nadeel hiervan is dat soms bij toevoeging van een verklarende variabele op het laagste aggregatieniveau (in ons geval de relaties) de binnengroepsvariantie ~~afneemt~~, maar dat de tussengroepsvariantie juist een toename vertoont. Dit verschijnsel is statistisch wel inzichtelijk te maken, maar is inhoudelijk lastig te interpreteren.

jonge moeders verschillen van de andere groepen door hun gemiddelde leeftijd en het feit dat de groep helemaal uit mannen of vrouwen bestaat. Voorafgaand aan de analyses zullen we daarom nagaan of er al in de beginsituatie verschillen zijn waarop in de verdere analyses gecontroleerd dient te worden. Bijvoorbeeld door een verschil in leeftijd zou de gemiddelde frequentie van het contact veel lager kunnen zijn voor de groep gepensioneerden dan bij de geïnterviewden uit de andere groepen. Het gaat hierbij steeds om de situatie voorafgaand aan de levensgebeurtenis, dus ten tijde van het eerste interview.

In tabel 3.13. is voor elke onderzoeksgroep apart het gemiddeld aantal relaties per geïnterviewde weergegeven, de gemiddelde frequentie van het contact binnen deze relaties en de soorten steun die worden uitgewisseld. De samenstelling van de onderzoeksgroepen heeft geen invloed op het gemiddeld aantal relaties per geïnterviewde. Men noemde gemiddeld ongeveer evenveel namen in elk van de onderzoeksgroepen ($F_{(3, 285)} = 0.22$, $df = 3$, $p > 0.05$; vergelijk ook Sonderen, 1991, p.81). Op basis van eerdere onderzoeksbevindingen hadden we verwacht dat vrouwen en jongeren gemiddeld iets meer namen zouden noemen dan de overige geïnterviewden (o.a. Dykstra, 1989). In ons onderzoek bleek dit echter niet het geval. Het verschil tussen mannen en vrouwen is niet significant ($t = 1.07$, $p > 0.05$) en er is geen significant verband tussen de leeftijd en het aantal relaties ($r = -.05$, $p > 0.05$). Een multivariate analyse wijst uit dat noch de samenstelling van de groepen ($F_{(3,285)} = 0.03$, $p > 0.05$), noch verschillen in leeftijd ($F_{(1,288)} = 0.04$, $p > 0.05$) of geslacht ($F_{(1,288)} = 0.71$, $p > 0.05$) bijdragen aan de verklaring voor verschillen in het aantal relaties (over het totaal $F_{(5, 282)} = 0.2$, $p > 0.05$)

Hoofdstuk 3

Tabel 3.13 Gegevens over de afhankelijke variabelen voor elk van de onderzoeksgroepen te tijde van het eerste interview.

	jonge moeders n = 80	verhuizers n = 92	gepensioneerden n = 50	controlegroep p n = 67
aantal relaties gemiddeld (s.d.)	21.3 (5.15)	21.1 (7.8)	20.2 (6.4)	20.9 (6.9)
frequentie contact				
dagelijks	14%	15%	20%	18%
2-3 per week	11%	9%	14%	12%
1 x per week	21%	10%	16%	25%
2-3 per maand	21%	19%	15%	18%
1 x per maand	13%	12%	10%	8%
keren per jaar	18%	22%	25%	18%
eenmaal per jaar	0%	1%	0%	0%
minder	0%	1%	0%	1%
gemiddeld (s.d.)	5.4 (0.69)	5.3 (0.82)	5.5 (0.76)	5.5 (0.74)
soorten steun ^a				
emotionele steun	41%	34%	31%	37%
instrumentele	33%	31%	19%	29%
gezelschapssteun	88%	85%	80%	87%

a. Hier worden alle relaties opgenomen waarin in ieder geval die bepaalde vorm van steun wordt uitgewisseld. Omdat in één relatie meerdere vormen van steun kunnen worden uitgewisseld tellen de percentages op tot meer dan 100%.

Samenstelling van de onderzoeksgroep en frequentie

In tabel 3.13. is per onderzoeksgroep ook weergegeven hoe vaak de geïnterviewde contact met iedereen heeft. Om na te gaan of er inderdaad sprake is van een significant groepseffect waar het de frequentie van het contact betreft is een multiniveau-analyse uitgevoerd met als onafhankelijke variabelen de groep, de leeftijd van de geïnterviewde en de sexe. Gekozen is voor multiniveau-analyse in plaats van een covariantie-analyse omdat de afhankelijke variabele op het niveau van de relatie en de onafhankelijke variabelen op het niveau van de geïnterviewde zijn gemeten.

In tabel 3.14. wordt een overzicht gegeven van de toetsing in vier stappen. We zullen hier wat uitgebreider bij stilstaan dan in hiernavolgende toetsingen omdat het gaat om onze belangrijkste afhankelijke variabelen. Op deze manier krijgt de lezer ook een goed inzicht in de wijze van modelpassing die later veel gebruikt zal worden. De vier stappen zullen beschrijven direct na de presentatie van de tabel.

Tabel 3.14 Randomcoëfficiënten model voor verschillen tussen de onderzoeksgroepen wa t betreft de frequentie van het contact: parameterschattingen en modelpassing (n relaties = 4788, n respondenten = 286).

	Model 0 leeg model	Model 1a groeps-effect	Model 2a groep & leeftijd	Model 3a groep, leeftijd & sexe
vaste effecten :				
algemeen gemiddelde	5.38	5.37	5.36	5.39
groepseffect ^a				
verhuizers	-	0.14 (.11) ^b	-0.13 (.12)	-0.13 (.13)
gepensioneerden	-	0.07 (.13)	0.09 (.16)	0.09 (.21)
controlegroep	-	0.16 (.12)	0.16 (.12)	0.16 (.13)
leeftijd	-	-	-0.01(.03)	-0.01 (.03)
geslacht	-	-	-	0.01 (.11)
random-effecten :				
op relatieniveau s ²	2.74	2.74	2.74	2.74
intercept t ²	0.36	0.35	0.35	0.35
toetsing t.o.v. model 0				
deviantie	18750	18743	18743	18743
verschil deviantie	-	7	7	7
verschil df	-	3	4	5

a. De groep jonge moeders is als referentiegroep gebruikt dat wil zeggen het vaste effect B = 0.00 en de standaardfout s.e.= 0.00.

b. Ongestandariseerde effecten, tussen haakjes de standaardfout.

Stap 1: Voor de variantie in de frequentie van het contact is bepaald, welk deel van deze variantie de variantie is tussen relaties per geïnterviewde (binnengroepsvariantie) en hoe groot de variantie is tussen geïnterviewden (tussengroepsvariantie). De variantie tussen relaties van één geïnterviewde is veel groter dan die tussen geïnterviewden (respectievelijk 2.74 en 0.36). Dit zou kunnen betekenen dat de kenmerken van de relatie belangrijker zijn dan verschillen tussen geïnterviewden.

Stap 2: Daarna is een model met alleen het groepseffect geschat. Geen van de parameters voor de afzonderlijke groepen is significant. De variantie tussen de geïnterviewden was 0.36 bij schatting van het model zonder groepseffect en is nu 0.35. De variantie verklaard door het groepseffect is dus ongeveer 0.03%. Het model past ook niet significant beter op de data dan het eerste (lege) model: het verschil in vrijheidsgraden is drie, verschil in deviantie is 7.3, $p > 0.01$. Met andere woorden: de variantie in frequentie is voor de verschillende groepen ongeveer gelijk.

Stap 3: Aan het model is een parameter voor het effect van de leeftijd van de geïnterviewde toegevoegd. Dit levert echter niet meer verklaarde variantie op. De parameter is niet significant en het model past ook niet beter.

Stap 4: Toevoeging van een parameter voor het geslacht van de respondent levert ook geen beter resultaat. De extra verklaarde variantie is minder dan 1%, de parameter is niet significant en ten opzichte van het lege model is nog steeds geen sprake van een verbetering.

We kunnen concluderen dat het gemiddelde van de afhankelijke variabele frequentie van het contact voor de verschillende groepen geïnterviewden gelijk is. De groepen kunnen wat dit betreft zonder problemen samen worden genomen.

Samenstelling van de onderzoeksgroep en soorten steun

Op vergelijkbare wijze als met de frequentie van het contact werd nagegaan of er verschillen zijn in het aandeel van de verschillende soorten steun die binnen de relaties worden uitgewisseld. Met multiniveau-analyse is vastgesteld of de kans dat een bepaalde soort steun in een relatie wordt uitgewisseld verschilt afhankelijk van de groep waaruit de geïnterviewde komt, diens leeftijd en geslacht¹⁸. Hierbij is dezelfde stapsgewijze procedure gevolgd. In tabel 3.15. is echter steeds alleen van het meest eenvoudige, maar best passende model de parameters en modelpassing gerapporteerd. Indien geen van de modellen een significante verbetering opleverden dan is het meest complete model gerapporteerd.

In de analyses (tabel 3.15) blijkt geen indicatie voor een groepseffect wanneer alleen de soorten uitgewisselde steun worden bekeken. Voor gezelschapssteun maakt het nauwelijks uit tot welke groep de geïnterviewde behoort: in alle gevallen is er een kans van ongeveer 0.88 dat in de relatie (ook) gezelschapssteun wordt uitgewisseld. Variantie in het soort steun is slechts voor een klein deel afhankelijk van de kenmerken van de geïnterviewden: het enige significante effect dat we vonden is het effect van leeftijd op de mate waarin emotionele steun wordt uitgewisseld. Naarmate mensen ouder zijn is de groep mensen waarmee zij over persoonlijke zaken praten relatief kleiner. De leeftijd

¹⁸ Hierbij is dus sprake van een multiniveau-analyses met een dichotome afhankelijk variabele. In eerste instantie werden om deze reden de analyses uitgevoerd rekening houdend met een binomiale errorterm. Toen dit binnen het gebruikte statische pakket tot grote verwerkingsproblemen leidde, is er voor gekozen ook bij deze analyses uit te gaan van een normal errorterm. In ons geval, waarbij de effecten relatief klein zijn, lijkt dit voor het resultaat van de toetsen weinig uit te maken.

van de geïnterviewden verklaart voor ongeveer 25% de variaties in het aantal relaties waarmee emotionele steun wordt uitgewisseld. Wanneer voor verschillen in leeftijd gecorrigeerd wordt is er geen significant verschil meer tussen de vier onderzoeksgroepen.

Tabel 3.15 Randomcoëfficiënten model voor verschillen tussen de onderzoeksgroepen wa t betreft de kans dat een bepaalde vorm van steun wordt uitgewisseld in een relatie : parameterschattingen en modelpassing voor het best passende model. ^a

	Emotionele steun	Instrumentele steun	Gezelschapssteun
vaste effecten :			
algemeen gemiddelde	.47	.51	.88
groepseffect ^b			
verhuizers	.04 (.03) ^c	-	-.01 (.02)
gepensioneerden	-.05 (.04)	-	-.01 (.04)
controlegroep	-.01 (.03)	-	.02 (.02)
leeftijd	-.003 (.000)*	-.002 (.000)	.001 (.000)
geslacht	-	-.05 (.03)	-.02 (.02)
random-effecten :			
op relatieniveau s ²	.21	.22	.13
intercept t ²	.01	.02	.01
toetsing t.o.v. Model			
0:	44	13	10
verschil deviantie	4	2	5
verschil df			

a. n relaties = 4788, n respondenten = 286,

b. De groep jonge moeders is als referentiegroep gebruikt,

c. Ongestandaardiseerde effecten, tussen de haakjes de standaardfout .

Samenstelling van de onderzoeksgroep en investeringsoverwegingen

Tenslotte zijn we nagegaan of de samenstelling van de onderzoeksgroepen invloed heeft op verschillen in de investeringsoverwegingen. Toetsing van de verschillen tussen de vier onderzoeksgroepen gebeurt op dezelfde manier als in het voorgaande. Wanneer het relatiekenmerken betreft hebben we met behulp van een multiniveau-analyse een schatting gemaakt van de parameters en het best passende model voor de verklaring van de variantie in de bewuste variabele. Bij kenmerken van de geïnterviewden konden we volstaan met multivariate analyses op dat niveau. De resultaten van de toetsing zijn, indien relevant, in de tekst

opgenomen. Niet significante groeps-, leeftijd of sexe-effecten blijven daarbij onbesproken.

Uit de multiniveau-analyse blijkt dat er geen verschillen zijn tussen de onderzoeksgroepen voor wat betreft de gemiddelde baten van het contact, de mate van wederkerigheid, en de gemiddelde dichtheid. In alle groepen is er ook ongeveer evenveel variantie in de verschillende typen relaties. Verschillen in leeftijd en geslacht van de geïnterviewden hebben op deze variabelen geen noemenswaardige invloed.

Echter, net als bij de operationalisatie van afhankelijke variabelen, vinden we voor enkele andere elementen uit het investeringsmodel significante verschillen tussen de vier onderzoeksgroepen die ook na controle op achtergrondvariabelen blijven bestaan. Een aantal van de verschillen zijn duidelijk een weerslag van de levensgebeurtenis waarop geselecteerd is. Zo moeten door de grote gemiddelde reistijd de pas-verhuisden relatief meer kosten maken om het contact met hun familie en vrienden aan te houden. Tot welke groep men behoort verklaart ongeveer 36% van de variantie tussen geïnterviewden wat betreft de gemiddelde kosten over al hun relaties. Dit is overigens slechts 4% van de totale variantie.

Ook wat betreft de duur van de relaties vinden we significante verschillen tussen de groepen. De bijna-gepensioneerden hebben relatief het meest in hun relaties geïnvesteerd, zij kennen de mensen uit hun netwerk gemiddeld veel langer. De mensen uit de controle groep gaan gemiddeld weer minder lang met hun contacten om dan de anderen. Dit groepsverschil blijft bestaan ook wanneer we corrigeren voor het leeftijdseffect: hoe ouder men is, hoe langer de gemiddelde duur van de relatie.

Bovenstaande groepseffecten zijn relatief groot: ook als we naar het absolute verschil in gemiddelden kijken valt het verschil op. Andere verschillen zijn wel significant, maar minder relevant: de homogeniteitscore is het hoogst bij de jonge moeders, het laagst bij de gepensioneerden, het verschil tussen beide gemiddelden is slechts 0.53 bij een index die van 0 tot 4 loopt. Dit kleine verschil blijft bestaan ook wanneer we controleren voor een leeftijdseffect: hoe ouder men wordt, hoe heterogener de groep mensen waar men mee omgaat. Eenzelfde significant groepseffect is die voor de variabele sociale positie van de ander. De mensen uit de controlegroep hebben via hun relaties toegang tot de minste hulpbronnen omdat degenen met wie zij omgaan gemiddeld minder vaak buitenshuis werkzaam zijn dan in de andere groepen het geval is. Dit groepseffect is in de tabel echter niet zichtbaar omdat het onderdrukt wordt door een leeftijdseffect. Hoe ouder men is, hoe minder relaties men onderhoudt met mensen die werken of een opleiding volgen. Er is ook een leeftijdseffect voor de sociale positie van de ander: hoe

jonger de geïnterviewde, hoe hoger de gemiddelde opleiding van zijn vrienden, kennissen en familieleden.

Bij toetsing van de verschillen tussen de groepen waar het de variabelen betreft die gemeten zijn op het niveau van de geïnterviewden, zoals de handelingsruimte, zijn de resultaten voor een groot deel vergelijkbaar met het voorgaande. Wat betreft de werkzaamheden buitenshuis is er sprake van een significant groepseffect ($F_{(3, 282)} = 22.6, p < 0.05$), ook na controle voor het effect voor leeftijd ($F_{(1, 285)} = 93.2, p < 0.05$) en verschillen tussen vrouwen en mannen ($F_{(1, 285)} = 55.6, p < 0.05$). Verschillen tussen mannen en vrouwen, waar ook in de eerdere analyses voor is gecontroleerd, zijn hier voor het eerst significant. De geïnterviewde mannen hebben vaker een betaalde baan of volgen een opleiding dan de geïnterviewde vrouwen. Tussen de onderzoeksgroepen is er geen significant verschil in opleidingsniveau ($F_{(3, 282)} = 3.39, p < 0.05$) wanneer gecontroleerd wordt voor de significante effecten van leeftijd ($F_{(1, 285)} = 40.32, p < 0.05$) en sexe ($F_{(1, 285)} = 11.45, p < 0.01$).

Tussen de groepen zijn er ook significante verschillen waar het aantal alternatieven en het tijdsbudget betreft. Degenen die net zijn verhuisd hebben gemiddeld significant minder rolrelaties tot hun beschikking ($F = 235, p < 0.01$), ook bij controle voor het effect dat hoe jonger men is, hoe meer alternatieven men heeft ($F = 31.83, p < 0.01$). De net verhuisden en de geïnterviewden uit de controlegroep hebben gemiddeld meer tijd vrij om aan hun contacten te besteden ($F = 16.3, p < 0.01$). Verschillen in het tijdsbudget worden daarnaast beïnvloed door verschillen in leeftijd ($F = 32.9, p < 0.01$) en verschillen tussen mannen en vrouwen ($F = 21.6, p < 0.01$). Hoe ouder men is hoe minder tijd men vrij kan indelen. Het tijdsbudget van vrouwen wordt meer in beslag genomen door vaste taken binnen- en buitenshuis en zij hebben daardoor minder vrijetijd.

We hebben laten zien dat er ten tijde van het eerste interview geen grote verschillen zijn tussen de groepen waar het de afhankelijke variabele (de frequentie van contact) betreft. Er zijn echter wel significante verschillen tussen de groepen waar het de verschillende soorten relaties betreft en ook als het gaat om bepaalde onafhankelijke variabelen zoals het tijdsbudget. Om deze reden zullen in alle analyses steeds drie controlevariabelen worden opgenomen namelijk het groepsnummer, de leeftijd van de geïnterviewde en diens geslacht. Op deze manier kunnen we steeds nagaan of de resultaten beïnvloed worden door deze storende factoren. In hoofdstuk zeven zullen we apart stil staan bij de specifieke kenmerken van elke groep afzonderlijk.